

Taşrada Modern Bürokrasinin İnşası: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müftülük Örneği*

The Construction of Modern Bureaucracy in the Provinces: The Case of the Muftiate from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye

Meryem ÇAKIR KANTARCIOĞLU¹

Öz

Amaç: Bu çalışma, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan dönemde taşra müftülüğü kurumu üzerinden modern bürokrasinin taşrada nasıl inşa edildiğini incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, bürokratikleşme sürecinin yalnızca merkezden yürütülen idari reformlarla değil, taşranın sosyoekonomik dinamikleri, yerel güç odakları ve kurumsal sürekliliklerle birlikte şekillendiğini ortaya koymaktır.

Tasarım/Yöntem: Araştırma, dikey karşılaştırmalı tarihsel bir yaklaşımla yürütülmüştür. Arşiv belgeleri, Meclis zabıtları, dönemin resmi mevzuatı ve ikincil kaynaklar içerik analizi yöntemiyle incelenmiş; müftülük kurumunun idari, mali ve toplumsal konumundaki değişim süreçleri karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir.

Bulgular: II. Meşrutiyet'ten itibaren müftülerin atama, azil ve maaş düzenlemeleriyle merkeze bağlanması, Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Reisliği çatısı altında tamamlanarak modern bürokratik hiyerarşiye dönüşmüştür. Müftülerin eşrafla bağlarının zayıflatılması, yerel seçimin kaldırılması, sabit maaş ve liyakat esasına dayalı atama sistemiyle bürokratik tarafsızlık güçlendirilmiştir.

Sınırlılıklar: Çalışma, taşra bürokrasisinin dönüşümünü müftülük kurumu örneğiyle sınırlı olarak ele almaktadır. Ancak bu örnek, modern bürokratikleşmenin taşrada kazandığı özgün biçimleri göstermesi açısından açıklayıcıdır.

Özgünlük/Değer: Çalışma, müftülük kurumunu dinî bir yapı olarak değil, taşra bürokrasisinin kurumsal evrimi açısından ele almasıyla özgünlük taşır. Bürokratikleşme sürecinin toplumsal bağlamla birlikte okunabileceğini göstererek idare tarihine yeni bir bakış sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: taşra müftülüğü, taşra bürokrasisi, bürokratikleşme, bürokratik örgütlenme, idare tarihi

Abstract

Purpose: This study examines how modern bureaucracy was constructed in the provincial context through the institution of the mufti from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye. It aims to demonstrate that bureaucratization was shaped not only by central administrative reforms but also by local socioeconomic dynamics, power networks, and institutional continuities in the provinces.

Design/Methodology: The research was conducted using a vertical, comparative-historical approach, the research analyzes archival documents, parliamentary proceedings, official legislation, and secondary literature through content analysis. Changes in the administrative, fiscal, and social functions of the mufti institution are comparatively assessed.

Findings: From the Second Constitutional Period onward, the muftis' subordination to the center through regulations on appointment, dismissal, and salary evolved into a fully hierarchical bureaucratic structure under the Directorate of Religious Affairs in the Republican era. The weakening of ties with local notables, abolition of local elections, fixed salaries, and merit-based appointments strengthened bureaucratic neutrality.

Limitations: The study focuses specifically on the mufti institution as a case of provincial bureaucratization. Nevertheless, it provides valuable insights into the localized dynamics of modern bureaucratic formation.

Originality/Value: By treating the mufti institution as an element of bureaucratic transformation rather than a purely religious body, this study contributes a novel perspective to the field of administrative history, emphasizing the interaction between institutional change and local social structures.

Keywords: provincial muftiate, provincial bureaucracy, bureaucratization, bureaucratic organization, administrative history

* Bu çalışma, 26-27 Ekim 2023 tarihleri arasında düzenlenen Kamu Yönetimi Kongresi'nde sunulan bildiri özetinin kapsamı genişletilmiş ve içeriği yeniden yapılandırılmış halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, meryem.cakir@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9833-0280.

1. GİRİŞ

“Gerek harb-i umumîden evvel ve gerek harb-i umumî esnasında birçok müftüler azledilmişlerdi. Mütarekeden sonra teşkil eden ilk fırka kabinesinin şeyhülislamı da mukabele-i bi'l-mesul olmak üzere selef- bi-şeriflerinin benimsemiş oldukları müftüleri birer birer azil ve tebdil ederek yerlerine kendilerinin benimsediklerini getirmek hatt-ı münhanisinde [eğri] yürümeye başladı. Azil ve tebdil ettiği müftüler içinde o cezaya müstahak olanlar yok değildi. Fakat bazıları da yanlış ihbarât ve istihbarâtın siham-ı gadrine [zulüm oklarına] maruz kaldılar. Edremit müftüsü Hafız Cemal Efendi'nin azil ve tebdilini buna pek müessif bir misal olmak üzere gösterebiliriz. Fırkacı şeyhülislamların bi-taraf bir şeyhülislama terk-i mevki etmiş bulunmaları, müftülerin hal ve mevkilerinde bir karar ve sükûnet devresi açmak lazım gelirdi. Hâlbuki azil ve tebdil tehlikeleri zavallıların ufak memuriyetlerinde yine kara bulutlar gibi dolaşmakta ve bazılarına sâika [yıldırım] gibi isabet etmekte ber-devam bulunur. Çünkü mazûl [görevden alınmış] müftüler kendilerini benimseyen yeni hamilere istinad ederek haleflerinden intikam almak hevasat-ı nefsanîyesine ram olmaktadır” (Ahmed Şirani, Ocak 1920).

Yukarıdaki satırlar, altı yüzyıllık ömrünü tamamlamanın geç şafağındaki bir imparatorlukta, iki büyük siyasi kırılma evresine de şahitlik etmiş din bürokrasisi içerisindeki bir din adamının kaleminden dökülmüştü. Ahmed Şirani, henüz bir asır önce mülkiye ve seyfiye görevlilerine uygulanan müsadereden ve vergiden muaf, ayrıcalıklı bir kesimin -taşra müftülerinin- tepelerinde dönüp duran tensikat kılıcıyla görevlerinden ihraç edilmelerine, kapı önüne konulmalarına ve siyasi tarafgirliğin, bürokrasinin kılcal damarlarında gezinip durmasına sitem etmekteydi. Üstelik İttihat ve Terakki Fırkası, başa geldiği yıllarda taşra müftülüklerini kendine yakın duranlarla doldurmuş; uzak olanlarıysa ihraç etmişti ve I. Dünya Savaşından sonra İttihatçıların hem gözlerden ve gönüllerden hem de iktidardan düşmesi, muhreç müftüleri görevde olan eski meslektaşlarına karşı harekete geçirmişti; rövanş alma vakti geldiğinde, görevlerine geri dönmek için onlar da ittihatçı müftüleri ihbar etmekten geri durmadılar. Siyasetteki bütün çalkantı ve hengameden, taşra bürokrasisi de nasibine düşeni aldı. Yanlış ihbarlar, tarafgirlik ve siyasi hizipleşmelerin gölgesinde kalan müftüler, imparatorluğun çözülüş sürecinde yalnızca dini bir otorite değil, aynı zamanda taşra bürokrasisinin kırılğan yapısının da sembolleri hâline gelmişlerdi. Bu tablo, müftülük kurumunun tarihsel olarak yalnızca merkezden alınan kararlarla değil, taşranın kendi sosyal ve siyasal dinamikleriyle de şekillendiğini göstermektedir.

“Osmanlı Devleti'nin gölgesi uzadığında” hızlanan tensikat fırtınalarından ve fırkacılık cereyanlarından mustarip olan müftüler, Millî Mücadele'nin örgütlenmesinde kendilerinin de birer parçası bulundukları yerel kuvvetleri harekete geçirebilen dinamiklere dönüşmüşlerdi (Sarıkoyuncu, 2012). İhraç edilen müftülerle beraber muvazzaf müftülerin önemli bir bölümü, hiyerarşik bakımdan bağlı bulundukları İstanbul hükümeti hilafına, Ankara hükümetini büyük bir gayretle desteklemiş ve bir kısmı, Cumhuriyetin kuruluşunda önemli görevler üstlenmişlerdi. Cumhuriyet'in kuruluş döneminde ve sonrasında taşralarda, medreselerde yetişen kadılar ve müderrislerle birlikte dini hizmetleri yerine getiren taşra müftüleri, diğer ikisinden farklı olarak unvanlarını kaybetmediler, 1965 yılındaki Diyanet İşleri Başkanlığı'nı düzenleyen kanun çıkana değin yerelden seçilip merkezi onayla atanmaya devam ettiler. Kurumları da merkez müftülüğü olan şeyhülislamlık kaldırıldıktan sonra, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanarak varlığını sürdürdü.

Bu çalışma Türkiye'de din bürokrasisi içerisinde tanımlanan müftülük kurumunun bürokratik örgütlenme sürecini görevsel ayrışma, yatay ve dikey, resmi ve gayri resmi örgütlenme, patronaj- maaş sistemi gibi modern bürokrasinin özellikleri (Weber, 2012) çerçevesinde tarihsel kökleriyle birlikte ele almayı planlıyor. Bunu yaparken analiz, taşra bürokrasisinin oluşumunun yalnızca merkezde alınan kararlar, uygulanan politikalar ve yürürlüğe konulan düzenlemelerle değil; taşranın kendi dokusunu oluşturan sosyoekonomik ve siyasal dinamiklerle de şekillendiğini, bunun da dinî olduğu kadar bürokratik işlevler üstlenen müftülük kurumu üzerinden izlenebileceğini ileri sürüyor. Zira merkezde üretilen düzenlemeler, taşrada yerel ilişkiler ağı içinde yeniden biçimlenmekte; bu dönüşüm, zaman zaman merkezi politikaların içeriğini geri besleyerek, hatta kimi zaman belirleyerek şekillendirmektedir (Lipsky, 2010; Massicard, 2023; Gupta, 1995).

Çalışmanın zamansal kapsamını 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına uzanan dönemsel bir aralık, mekânsal kapsamını ise Osmanlı coğrafyasının özellikle Anadolu taşrası oluşturmaktadır. Modern bürokratik düzenin yerelde nasıl şekillendiği müftülük kurumu üzerinden ele alınırken inceleme

yalnızca kurumsal düzenlemelerle sınırlı tutulmamış; müftülerin toplumsal kökenleri, yerel eşraf ve diğ er bürokratik aktörlerle kurdukları ilişkiler, idari ve kişisel mücadeleleri, haklarında ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları ve kaleme aldıkları metinler üzerinden taşra toplumuyla kurdukları etkileşim de değerlendirmeye dahil edilmiştir. Bu yönüyle müftülük kurumu hem bürokratik bir yapı hem de yerel toplumsal ilişkiler içinde faaliyet gösteren bir aktörler alanı olarak ele alınmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın odağı taşra müftülüğü olduğundan şeyh lislamlik kurumu inceleme kapsamı dışında bırakılmıştır.² Araştırmada, inceleme aynı coğrafya üzerinde ve tek bir ülke  rneği üzerinden yürütüldüğü için dikey karşılaştırmalı tarihsel yaklaşım benimsenmiştir. İnceleme sürecinde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Cumhuriyet Arşivi (BCA) belgeleri başta olmak üzere Meclis zabıtları, dönemin resmi mevzuatı ve konuya ilişkin ikincil literatürden yararlanılmıştır. Bu kaynaklar içerik analizi çerçevesinde incelenmiş; müftülük kurumunun bürokratik yapı içindeki konumu ile taşra toplumuyla kurduğu ilişkiler farklı dönemler arasında karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. 19. yüzyıl öncesinde merkezin denetiminden görece bağımsız bir yapıya sahip olan taşra müftülükleri, bu yüzyılda gerçekleştirilen bürokratik reformlar ve yönetsel düzenlemelerle birlikte giderek merkezin bir uzantısı, bürokratik bir örgütlenme formu hâline gelmiştir. Ancak bu s rec  yalnızca yukarıdan aşağıya işleyen tek yönlü bir dönüşüm değil; müftülerin taşrada kurdukları yerel ilişkilerle de şekillen n çift yönlü bir etkileşim alanıdır. Dolayısıyla müftülük kurumu, taşra bürokrasisinin oluşum ve örgütlenmesinde yerel dinamiklerin belirleyici rolünü açıkça göstermektedir. Cumhuriyet döneminde müftülük kurumunun varlığını sürdürmesi ve bürokratik olarak pekişmesi de bu temelle ilişkilidir: Müftülerin taşrada sahip oldukları işlev ve toplumsal bağlar, kurumun örgütlenmesine zemin hazırlamış, aynı zamanda ortadan kaldırılmamasının da en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde, Osmanlı klasik döneminde taşra müftülüklerinin örgütlenmesi ele alınacak; görevler arasındaki ayrışmanın henüz belirginleşmediği, kurallarla tanımlanmış hiyerarşik bir yapıya geçişten önce taşra bürokrasisinin nasıl işlediği ve bu örgütlenmenin 19. yüzyıl boyunca hukuksal düzenlemeler ve vergi reformlarıyla nasıl dönüştüğü incelenecektir. İkinci b l m de, taşra müftülerinin ve müftülük kurumunun modern hukuka dayalı yasal temellerinin atıldığı ve bürokratik örgütlenmenin kurumsallaşmaya başladığı II. Meşrutiyet dönemi ile, müftülerin taşradaki din bürokrasisinin bir uzantısı olarak örgütlenme ve örgütleme kapasiteleri açısından etkinliklerini gösterdikleri Millî Mücadele dönemi değerlendirilecektir. Son b l m de ise Cumhuriyet döneminde müftülük kurumu, artık Diyanet İşleri Başkanlığı'nın taşra örgütlenmesi içinde, illerde dinî kamu hizmetlerinin yürütülmesinden sorumlu birimler olarak ele alınacaktır. Böylece alışma, taşra müftülüğü  rneği üzerinden merkezî düzenlemelerin taşrada nasıl karşılık bulduğunu, taşranın özgün dinamiklerinin merkezdeki karar s rec lerini nasıl etkilediğini ve taşra bürokrasisinin inşasında belirleyici rol oynadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. 19. YÜZYIL ÖNCESİNDE MÜFTÜLÜK VE 19. YÜZYIL DÜZENLEMELERİ

18. yüzyıl kapanıp 19. yüzyıla girerken, dünya tarihi Prusya'da devletin bürokrasi aracılığıyla yeniden örgütlenmesine sahne olan önemli değişimlere tanıklık ediyordu. Modern bürokrasinin temellerinin atıldığı bu zaman ve mek n diliminde, kamu kaynaklarının daha işlevsel ve etkili şekilde kullanılması için devlet görev ve görevlilerini hizaya sokacak çeşitli düzenlemeler birbirinin peşi sıra geldi. Bunlar arasında önceden görevlerin babadan oğula geçebilecek şekilde kişilerin hakkı ya da m lk  olduğu bir yapıdan makam ve makam sahipliğinin birbirinden ayrıldığı bir yapıya, hediye ekonomisinden maaş düzenine, yönetmeliklerle genişletilebilen kapsamlı hukuksal düzenlemelere, keyfi tensikat uygulamalarına son verilmesine ve bürokratik kadroların işe alım sürecinde daha sıkı prosedürlerin belirlenmesine geçiş yer alıyordu (Vogler, 2024; Marx, 1963; Fischer ve Lundgreen, 1975). Bu kırılma, giderek coğrafyalara ve örgütlenme tiplerine adeta bulaş gibi yayıldı. Gelgelelim bu değişim ve dönüşüm hiçbir coğrafyada bir anda ve bütün nitelikleriyle ortaya çıkmadı, tedriciydi,  zg nl klerle yoğruldu (Abou-El-Haj, 2000). Kapitalizme geçişin ilk  rneği sayılan İngiltere'de dahi, modern bürokrasiye geçişin kendini göstermesi 19. yüzyılı bulmuştu (Fischer ve Lundgreen, 1975)³. Yine Fransa'da 19. yüzyıl sonlarında dahi modern bürokrasiyi yerleştirme çabalarının yanı başında,

² Konuyla ilgili kaynakların sayısı, taşra m ft l ğ n  konu alan çalışmalara göre hayli fazladır. şeyh lislamlikla ilgili detaylı bilgiler içeren kaynak için bkz: (Yurdakul, 2024; Yakut, 2005).

³ Batı-dışı ülkelerin bürokratik örgütlenmelerini rasyonellikten uzak olmakla suçlayan literatüre y nelt len eleştirilerin bir benzerini, Rus taşra bürokrasisinin geçişimi bağlamında da dile getiren bir kaynak için bkz: (Vladimirov, 2004).

devlet yönetiminde yer alan üst düzey bürokratların önemli bir kısmı, aristokrat kökenlilerden oluşuyordu (Tural, 2016).

Anaakım literatür, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde bürokratik örgütlenmenin katı, merkeziyetçi, patrimonial ve geleneksel nitelikleriyle onu, Batı'nın karşısında gelişmemiş Doğu'yu simgeleyen bir örnek olarak yerleştirirken ve yatay tarihsel karşılaştırma yönteminin zamansal boyutunu göz ardı ederken,⁴ Osmanlı'nın klasik dönemdeki alışageldik bürokrasi örgütlenmesi de 19. yüzyıl boyunca önemli ölçüde metamorfoza uğradı. Özellikle toplumsal yaşamı ve devlet örgütlenmesini düzenleyen köklü hukuksal kurallar yürürlüğe konulduğunda, taşrada örgütlenen din bürokrasisi ve daha özeld müftülük kurumu da bu değişim ve dönüşüm sürecinden oldukça etkilendi. Fakat bu durum, merkezden gönderilen kural ve düzenlemelerin tek yönlü bir işleyişi olduğu anlamına gelmiyordu. Kural, düzenleme ve politikalar taşrada çoğu zaman kendi karşılıklarını bulmada ve üretmede gecikmediler.

2.1. Görevsel Esneklik ve Hiyerarşi: Klasik Dönemde Taşra Müftülüğü

Reinhart (1994), kadıların ve müftülerin yalnızca metinlere dayalı dinî emirleri ve kuralları uygulamaya döken hukuk yorumcuları değil; onların aynı zamanda toplumsal eylemleri şekillendiren, görev ayrımları kesin ve netleşmiş olmayan aktörler olduğunun altını çizer. Müftü ve kadıların görev sınırları esnek olup dini- hukuki kurallar ile bunları uygulamaya döken aktörlerin görev ayrımları çoğu zaman geçişkenlik gösterir ve yerele göre değişir. Reinhart'ın kadı ve müftüyle ilgili bu tespitleri bize Weber'in (2005) yasal-ussal bürokrasinin özelliklerini sıralarken ortaya koyduğu şu temel kategoriyi hatırlatır: “Belirli bir yetki alanı. Sistematik bir iş bölümünün parçası olarak işlevleri yerine getirme yükümlülüğü alanı.” Üstelik Weber'e göre, uzmanlaşmaya dayanan bu niteliğiyle rasyonel devlet, “modern kapitalizmin gelişip büyüebileceği tek devlet”ti (Weber, 1923'ten akt. Dreyfus, 2007). Oysa klasik dönem Osmanlısında yetki alanına ilişkin bu ayrım din bürokrasisi içerisinde, tıpkı diğer modern öncesi bürokrasilerde olduğu gibi, hiç de belirgin değildi ve toprak üzerinde geçerli olacak hukuksal düzenlemelerle görevlere ilişkin keskin sınırlar konuluncaya dek de belirgin olmayacaktı.

Osmanlı taşrasında din hizmetleri, devletin temel fonksiyonlarından olan adalet, eğitim ve yargılamaya karşılık gelir biçimde *ifta* (fetva), *tedris* (öğretim) ve *kaza* (yargı) faaliyetleri ile karakterizedydi. Bu faaliyetler sırasıyla müftü, müderris ve kadı eliyle yürütülürken her biri, diğerinin faaliyetlerini işlevsel olarak tamamlayıcı roller üstlenirdi (Kılıç, 2022). Osmanlı Devleti'nde önceleri fetva ve yargılama hizmetleri genellikle aynı kişi tarafından icra edilirken zamanla, gerek toprakların genişlemesi ve bununla birlikte nüfusun artması gerekse devletin toprak örgütlenmesinin giderek yayılmaya ve fetih ideolojisinin kuşatmaya başlaması, bu görev ve yetkilerin ayrışmasına; farklı kişilerin görevlendirilmesine neden oldu.⁵ Yargı ve fetva işleriyle görevli kimseler arasında iş bölümünün çeşitlenmesine olanak sağlayan koşullar, özellikle 15. yüzyıldan itibaren kendini göstermeye başladı. Din hizmetleri (ilmiye) içerisinde taşra müftüleri, örfi hukuk kurallarından ayrı olan şeri hukukun ve şeri kuralların uygulanmasında, kendisine sorulan sorulara din hükümlerince cevap verme – fetva- ile görevli kılınmıştı (Uzunçarşılı, 1988; Sütcü, 2013; Kılıç, 2022; Köse, 2023)⁶.

Bu iş bölümünde kadılar, taşralarda müftüler tarafından verilen fetvaları yargılama süreçlerinde uygulamaktan sorumlu icracı yargı görevlileri haline gelmişlerdi. Müftüler, şer'i konularda ve bu konularla ilişkili olarak fetvalar verebilirken bu fetvalara ve hükümlere göre yargılama yapma yetkisi kadılara aitti (Imber, 2004). Kadılık görevini ifa eden kişilerin müftülüğe, müftülerin de kadılığa geçmesi teorik olarak mümkün olsa da kadıların müftülüğü tercih etmeleri ya da müftülerin kadılık için gereken şartları sağlayabilmeleri, çoğu zaman mümkün olmamıştı (Kılıç, 2022). Her ikisi de İslam hukuku çerçevesinde belirlenen işlevleri yerine getiren daha resmî görevli kadı (icrai yetkisi vardı) ve daha sivil görevli olan müftülerin yanında (Kılıç, 2022), taşralarda din hizmeti içerisinde faaliyet gösteren bir diğer grup, eğitimden sorumlu olan müderrislerdi. Taşralarda ve özellikle Anadolu'da, 16.

⁴ Bu literatüre karşı geliştirilen itiraz ve eleştiriler giderek güçlenmektedir. Bunlardan genel olarak merkez çevre yaklaşımını analiz eden bazıları için bkz.: (Dinler, 2003; Aydın, 2006; Varel, 2020; Çelik, 2022) Bürokrasi çerçevesinde anaakım literatüre getirilen bazı eleştiriler için bkz.: (Abou-El-Haj, 2000; Aydın, 2024; Çakır Kantarcıoğlu ve Dülger, 2024).

⁵ Klasik dönemde taşra müftülüğünün ortaya çıkışı, gelişimi ve farklı şehirlerdeki örgütlenmelerini ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz.: (Köse, 2023).

⁶ Müftülüğün devlet yönetiminde bir makam olarak konumlandırılması ve önemli roller üstlenmesi, Memlukler (1250-1517) döneminde başlamıştır (Kara, 2011; Kılıç, 2022; Yakut, 2003).

yüzyıldan itibaren çoğu zaman müderrislik ile müftülüğün de aynı kişide toplandığı görülmektedir (Sütcü, 2013; Köse, 2023)⁷. Bu bakımdan müderrislik ve müftülük arasında, müftülük ve kadılık arasında olan geçişten daha fazla bir esneklik söz konusuydu.⁸ Hiyerarşik olarak astlık üstlük ilişkisi kesin hatlarıyla belirgin değildi; fakat 16. yüzyıldan itibaren merkez müftüsü olan Şeyhülislam, müderris ve mevalinin idaresini de üstlenerek taşrada tüm ilmiye sınıfının reisi olmuş ve güç kazanmaya başlamıştı (Kara, 2011; Karal, 1988; Mumcu, 1986; Yakut, 2005).

Din bürokrasisindeki hiyerarşik örgütlenmenin tepesinde bulunan Şeyhülislamlık kurumu (merkez müftülüğü), Fatih Kanunnamesi ile resmîyet kazanmış; Hanefî mezhebi esas alınarak merkezî bir fetva ve yargı mekanizması inşa edilmişti. Bu süreçte Şeyhülislamlar, yalnızca en yüksek dinî otorite değil, aynı zamanda devlet örgütlenmesinde etkili birer figür hâline gelmişti; fakat Divan-ı Hümayun üyesi değillerdi. Mumcu (1986) tarafından müderrisler, kadılar ve müftüleri atamak dışında siyasi ve yönetsel bir görevi olmadığı ifade edilse de Abou El-Haj (2000), 17. yüzyıldan itibaren yönetici sınıfın en etkin unsurunun ilmiye sınıfı olduğunu vurgular. Üstelik eldeki atama yetkileri, oldukça önemlidir.⁹ Çünkü, Osmanlı Devleti'nde zaman içinde içtihadı dayalı merkezi bir hukuk ve fetva yapısı şekillenmişti; bu yapı, sadece yargısal değil, aynı zamanda ideolojik ve iktisadi meşruiyet üretiminin de parçasıydı (İslamoğlu, 2016). 1574'ten itibaren taşra müftülükleri doğrudan Şeyhülislama bağlanmış ve böylece ilmiye sınıfı içinde hiyerarşik, yarı bürokratik bir yapı oluşmuştu (Cin ve Akgündüz, 1990; Kara, 2011; Kılıç, 2022). Bu tarihten itibaren İstanbul dışındaki müftülükler, şeyhülislamlığın taşradaki temsilcileri olarak konumlandırılmış; böylece dinî otorite, yerel düzeyde de kısmen ve *günün olanaklarının elverdiği ölçüde*, merkezin kontrolü altına alınmıştı (Bein, 2013).

Atamalarında çoğu zaman üst düzey ulemanın hamiliğinin (patronaj) payı olmakla birlikte, müftü namzetlerinde aranan kimi genel nitelikler de vardı; fakat bu niteliklerden baskın gelen bazıları ahlâkının düzgün, ilminin ve faziletinin herkesçe malum olması, yerel ileri gelenlerin tercihi (Kara, 2011) gibi subjektif değerler de içeriyordu. Layık olmakla aynı kökten türeyen liyakat sözcüğüne arşiv belgelerinde sık sık rastlansa da layık görmenin kriteri, pekâlâ kişiden kişiye değişkenlik gösterebiliyordu. Ayrıca makamın babadan oğula geçmesi de taşra müftüleri açısından karşılaşılan bir durumdu, diğer ulema mensupları gibi onlar da görevlerini miras olarak bırakabiliyordu (Abou-El-Haj, 2000). Bu nedenle müftülük, dışarıya kapalı bir sistem teşkil ediyordu ve müftüler genel olarak yerel köklerine bağlılık gösteriyordu (Findley, 2025). Dolayısıyla bu örgütlenme yapısını, zamansal zemini kaydırarak modern bürokratik örgütlenmenin rasyonel kurallarına göre oluşturulmuş, atama ve yükselme kriterleri önceden belirlenmiş hiyerarşik özellikleriyle karşılaştırmak, bizi sağlıklı sonuçlara ulaştırmaz. Zira bu dönemde, devlet örgütlenmesi içerisinde makam ve liyakat arasındaki ilişkinin içeriği çoğu zaman belirsizdi (Kırlı, 2015).

Modern öncesi dönemde bürokrasinin temel özelliklerinden bir diğeri, standart maaş uygulamasının yerine tımar, dirlik, hediye ve mübadeleye dayalı bir ekonomik düzenin geçerli olmasıydı. Görevsel ayırım belirginleşmediği için kimi zaman müderrislerce kimi zaman da yöredeki tarikat şeyhleri tarafından yerine getirilen müftülük vazifesi için hiç maaş almadan danışmanlık yapan müderris ya da gönüllü müftüler de vardı (Kılıç, 2022) ve müftülerin tümüyle sabit maaşa bağlanması ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilecekti. Klasik dönemde geliri olan taşra müftülerinin geçim kaynakları, bu çerçevede şekilleniyor; vakıflardan elde edilen gelirler, fetva karşılığında alınan

⁷ Örneğin Budin'e tayin olunan Ömer Efendi hem müderrislik hem de müftülük görevini yerine getirmek üzere atanmıştır (BOA, A.DVNSMHM.d., 21/489, 25 Mart 1573); Sultan Selim'in Lefkoşa'da yaptırdığı Dar'ül Hedayat medresesi müderris ve müftüsü Mevlâna Nurullah Efendi'dir (BOA, A.DVNSMHM.d., 34/422, 23 Mayıs 1577). Müderrislikten müftülüğe geçme ya da hem müftülük hem de müderrislik görevini birlikte yürütme, Anadolu müftüleri için Osmanlı'nın son dönemlerine kadar yaygın bir eğilim olmuştur.

⁸ Findley (2025), d'Ohsson'un ulema hakkında yazdıklarından yola çıkarak küçük şehirlerde kadılık ve müftülük makamlarının birleştiğini belirtir.

⁹ Şeyhülislam'a Divan-ı Hümayun'da yer verilmemesi, genellikle onun yönetsel ve siyasi görevlerden yoksun olmasıyla açıklanır; ancak bu durum, makamın manevî nüfuzunun korunması istemiyle de ilişkilendirilebilir (Yakut, 2005). Buna rağmen şeyhülislamlar, XVI. yüzyıldan itibaren siyasetin merkezinde yer almışlardır. Padişahların tahta çıkarılmasına veya idamına dair fetvalar çoğu kez onların elinden çıkmıştır (Ekinci, 2006; İpşirli, 2018). Nitekim Genç Osman'ı öldüren yeniçeriler, isyan öncesinde Şeyhülislam Esat Efendi'den "fitne uyduranlara katil lazımdır" fetvasını almış ve 1622'deki isyanı bu fetvayla başlatmışlardı (Yetkin, 1996). Şeyhülislamlar yalnızca tahttaki padişahı değil, kimi zaman taht adaylarını da destekleyerek siyasete yön vermişlerdir. Örneğin Kanuni'yi tahttan indirip Şehzade Mustafa'yı geçirmek isteyen Anadolu ve Rumeli müftüleri, devşirme kapı kullarının etkisini kırmaayı amaçlamışlardı (Akdağ, 2017).

tek seferlik rüsumlar ve hediye ekonomisine dayalı kazançlar öne çıkıyordu (Kara, 2011; Akdağ, 1955; Kılıç, 2022). Bu gelirlerin en önemlisi ise vakıflar üzerinden sağlanan ekonomik kaynaklardı. Zira ulemanın mülk gelirlerini vakıflara yönlendirmesi, müftülerin bu vakıfların başına getirilmesi ve buradan düzenli gelir elde edilmesi, hem taşrada merkezîyetçi ve geleneksel bürokratik yapının pekişmesine hem de merkezde kurumsallaşmasına katkıda bulunmuş, taşra müftülerinin göreve gelmelerindeki kapalı sistem ve bu gelir olanakları onların ekonomik gücünü kayda değer biçimde artırmıştı (İslamoğlu, 2016; Ercoşkun, 2023; Kara, 2011).

Devlet tarafından düzenli maaş bağlanmayan müftüler için ekonomik güçlerini artırmanın başka yolları zamanla ortaya çıktı. 16. yüzyıldan itibaren yalnızca dinî görevlerle sınırlı kalmayıp yereldeki ekonomik ve siyasal güç odaklarıyla ilişkiler geliştirdiler; ayan ve derebeyleriyle ittifaklar kurarak artık ürüne el koyma ve rant elde etme, servet edinme yollarına başvurdular. Ülkenin mali sorunlarının giderek derinleştiği bu dönemde, müftülere yeni gelir kapıları açılmış ve bu durum, müftülerin taşranın önemli iktisadi aktörleri hâline getirmişti. Akdağ'ın ifadesiyle, “kadı, müderris, müftü, naip gibi, hazine veya vakıflardan ‘vazife – cihet’ alan ‘ehl-i şer’ sınıfı, bahçe, köylerde tarla ve otlaklar edinerek çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamıştı,” bu da köylüler üzerinde yeni bir baskı unsuru yaratmıştı (Akdağ, 2017). Baskılarına karşı halktan gelen şikâyetler, 18. yüzyılda daha belirginleşmiş; örneğin 1780’li yıllarda Ayaş köylüleri, yöre müftüsü Abdülhalim Efendi’nin topladığı vergilere el koyduğunu bildirerek sorunu başkente taşımışlardı (Özkaya, 2010). Başka bir örnekte de 1793 yılında Beyşehir’de, müftü ve nakibin; kadı, Hacı Abdullah, Seyyid Hüseyin, Avdancıklı maktul Ali ve kardeşi Mehmed’le birlikte hareket ederek yöreye özel bir görevle memur edilen Kapucubaşı adına halktan toplanan paraların önemli bir kısmını zimmetlerine geçirdikleri tespit edilmişti. Söz konusu kişilerden kadının İstanbul’a firar etmesi üzerine, davanın yürütülmesi için yeniden görev yerine gönderilmesine karar verilmişti (BOA, C.ADL., 3/196, 22 Nisan 1796). Davison (1997), kadınların da müftülerle iş birliği halinde kazanç ve servet elde etmek veya merkezi hazine ya da taşradaki görevlilere bölüştürülmek için toplanan gelirlere el koymalarının “adaletin ancak parayla satın alınabileceği” algısını doğurduğunu ifade eder. Fakat bu yoruma katılabilmek için, geleneksel bürokrasinin geçim yollarının büyük ölçüde vergilere el koymaktan geçtiğini göz ardı etmek gerekir. 19. yüzyıl reformlarının taşrada idari ve dini bürokrasiyi düzene sokup kurumsallaştırmaya ve kaynak dağıtım düzenini sistematikleştirmeye yönelik hamleleri, merkezi hazineyi kuvvetlendirmek ve elde edilecek gelirleri merkeze aktararak kaynak dağıtımını merkezden gerçekleştirmek hedefleriyle birleştiğinde, merkezin taşra üzerindeki otoritesi güçlenmiş; ancak bu süreç, yerel bürokratik aktörlerle merkez arasında yeni gerilim hatlarının doğmasına yol açmıştır.

2.2. Gelirler, Kurallar ve Meclisler: 19. Yüzyılda Müftüler ve Müftülük Örgütlenmesi

19. yüzyılda ordudaki yenileşme hareketleri, sorunların yalnızca ordunun modernizasyonu ile aşılamayacağı gerçeğini su yüzüne çıkardı. Bunun üzerine merkezîleşme, kurumsallaşma ve bürokratikleşmeyi de beraberinde getiren reform hamleleri, kısa sürede ilmiye ve kalemiyeye sıçradı. Üstelik ilmiyedeki reform hamlelerinin ulema tarafından desteklendiği de artık bilinmektedir (Kırmızı, 2021). Buna rağmen II. Mahmud’un selefleriyle halefleri arasında kurduğu köprü, taşra müftülerine yönelik modernleştirici ve bürokratikleştirici reformları olanaklı kıldı, ama aynı zamanda taşrada, bu reformlara yönelik karşıtlığı da tetikledi. Sultanın geleneksel hukuku çiğnediği, yaygınlaştırdığı ilk ve orta okul sisteminin medrese düzenine aykırı, giyim tarzında getirdiği yeniliklerin dine karşı olduğu gibi söylemler, taşrada huzursuzluk yaratmıştı (Aksan, 2025)¹⁰. Geleneksel bürokrasinin olağan gelir yöntemlerinin adlandırılarak; sınırları ve kapsamı belirlenerek adlı adınca yolsuzluk, rüşvet ve zimmet biçiminde tanımlanmasıyla -her ne kadar pek işe yaramasa da- artık suç sayılmaya başlaması, özellikle taşrada bu yolla geçimini sürdüren ve servet edinen idari ve dini görevlileri hayli rahatsız etmişti (Davison, 1997). II. Mahmud’un ölümünden hemen sonra çıkarılan ve kamusal olan ile özel olanı birbirinden hukuksal düzeyde ayırt eden 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi, eskiden suç olarak görülmeyen devlet görevlilerinin gelir elde etmeye dönük pek çok alışkanlığını ve rutinini de artık suç kapsamına almıştı, hangi davranışların bu kapsama girdiğinin sınırları itina ile çiziliyordu (Kırlı, 2015). Üstelik Tanzimatla hızlanan merkezi hazinenin tekleştirilmesi ve gelirlerin bir hazineye toplanarak

¹⁰ Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi (1999), 1829’un Ramazan ayında, camilerde verilen fetvalarda “nizâmât-ı cedîdeyi takbîhe dâir tefevvühâta cûret eden hocalar” olduğunu ve bunlardan Boşnak Mustafa Efendi ve Saçlı Şeyh gibi bazılarının sürgüne gönderildiğini belirtir.

merkezileştirilmesi yönünde atılan kapsamlı vergi reformu adımlarıyla (Cezar, 1986) daha önce vergi vermeme ayrıcalıklarına sahip olan müftüler, bu amaç doğrultusunda oluşturulmuş olan muhassıllık meclisleriyle bu ayrıcalıklarını yitirmeye başlamışlardı. Taşrada vergi reformunun en önemli ayaklarından biri olan muhassıllık meclislerine ilişkin talimatnamede, müftülerin artık vergiden muaf olmayacakları ibaresine yer verilmişti (Çadırcı, 1991). Üstelik henüz 1820 yılında Evkaf Nezareti'nin kurulması ve vakıf gelirlerinin devlet hazinesine aktarılmaya başlamasıyla birlikte taşra müftüleri, bu gelirlerinden büyük oranda yoksun kalmışlardı (Yakut, 2005). Bu yoksunluk Karpat'a (2010) göre taşra ulemasını yerel eşraf ve cemaatler ile iş birliği yapmaya sevk ederken dini otoritenin devletten ayrı biçimde gelişmesine ve taşra müftüleri de dahil olmak üzere taşra ulemasının merkezden uzaklaşmasına olanak sunan yeni bir "siyasal blok"un oluşumuna zemin hazırlamıştı. Bu olanaklar eşrafı ve taşra ulemasını bir araya getiren taşra meclisleri aracılığıyla kuvvetlendirilmişti. Fakat onları meclislere dâhil eden merkezdi; bu durum gerek gelir düzenlemeleri gerekse yeni kanunlarla görev ve yetkilerinin tanımlanması yoluyla, taşra müftülerinin yeni şekillenene bürokratik yapıya dâhil edilmesini de beraberinde getiriyordu.

Özellikle Tanzimat sonrası dönemde, devletin merkezileşme ve modernleşme yönündeki hamleleri kapsamında ilmiye sınıfının gelir yapısı yeniden elden geçirilmiş; bu bağlamda taşra müftülerine de kademeli biçimde¹¹ maaş bağlanmaya başlanmıştı¹². Ancak sabit maaş düzeni, modern bürokrasinin temel özelliklerinden biri olsa da (Weber, 2005; Dreyfus, 2007) bu maaşlar uzun bir süre sabit ve düzenli olmaktan uzak kalmıştı ve kişisel konum, görev yeri ve sosyal statüye göre farklılık göstermişti¹³ (Kara, 2011; Akdağ, 1955; Sütçü, 2013). Bazı müftüler senelik ya da aylık maaş alırken bazıları, klasik dönemde olduğu gibi bila-maaş görev yapmaya devam etmişti. Gelgelelim onlar, önceki dönemden kalan ayrıcalıklarından (vakıflardan elde edilen gelirler) bir anda vazgeçmemişler ve sabitlenmemiş geleneksel ek gelir kaynaklarını ısrarla korumaya çabalamışlardı. Bazıları müderrislik, mütevellilik gibi farklı görevleri de yerine getirdiklerinden ek gelirlere sahip olmayı sürdürmüşlerdi (Kara, 2011; Kılıç, 2022).

Gelir düzeninde meydana gelen sarsıntıya karşılık yine mali merkezileşme ve bürokratikleşme kapsamında taşra müftüleri, 1840 yılında kurulan ve zamanla vilayet meclislerine evrilen muhassıllık meclislerine doğal üye olarak dâhil edilmişlerdi (Sayın, 1999). Bu düzenleme, bir yandan merkezi yönetimin taşradaki dinî görevlileri daha sıkı bir bürokratik örgütlenmeyle bağlama ve denetim altına alma stratejisinin bir parçasıydı; diğer yandan müftülere yeni görev ve sorumluluklar yükleyerek onların taşradaki idari yapıya eklenmesini amaçlıyordu. Özellikle müftülere vergi toplama görevi verilmesi, onların meclislerdeki konumlarını yalnızca sembolik olmaktan çıkararak fiilî bir yönetsel konuma dönüştürmüştü. Böylece meclislerde yer almaları, hem ayrıcalıkların budanması, eşitliğin sağlanması ve hazine gelirlerinin artırılması gibi amaçlarla uyumlu hale gelmiş hem de müftüler aracılığıyla taşra üzerindeki merkezi denetim güçlendirilmeye çalışılmıştı. Yapılan- yapılacak düzenlemelerin ve verginin halk nezdindeki dinî meşruiyetini sağlama, belli ki müftülerin meclislerde yer almasının gerekçelerinden biriydi. Üstelik yalnız meşruiyet sağlamak üzere danışma ve denetleme işlerinin olmadığını I. Meşrutiyet Dönemi'ndeki meclis tartışmalarından görebilmek de mümkündür. 1 Nisan 1877 günü Meclis-i Meb'usânda Vilayet Nizamnamesine dair görüşmeler sürerken günlerce uzayacak bir konu gündemi meşgul etmiş; taşradaki meclis-i idarelerden ruhani liderlerin çıkarılması tartışılmıştı. Gayrimüslim mebuslar o vakit müftülerin de idare meclislerinde yer almaması gerektiğini söylediğinde meclis başkanı (reisi) Ahmed Vefik Paşa,

¹¹ Osmanlı'da devlet görevlilerinin nakit maaş düzenine göre gelir temin etmesi bir anda, tek bir kanunla gerçekleştirilmiş değildi; yavaş yavaş ve kademe kademe bu düzenin içerisine çekilmişlerdi (Cezar, 1986).

¹² Bu düzenlemelerin temelini Tanzimat'tan önce atıldığını belirtmek gerekir. II. Mahmut'un Keçecizade İzzet Molla'dan yazmasını istediği ve 1827'de kaleme alınan layihada, taşra müftüleri ile merkezde faaliyet yürüten tüm din görevlilerini, yani ulemayı da kapsayacak biçimde, bütün memurlara sabit bir maaş ödemesi sisteminin getirilmesi ve kamu yönetimine dahil olabilecek pek çok alanda düzenlemeler tavsiye edilmişti (Gürer, 1996; Heyd, 1997). Layiha metninin günümüz Türkçesine çevrisi için bkz: (Keçecizade İzzet Molla, 2021).

¹³ Örneğin 1906 yılında Manastır Valiliği'nden yazılan bir belgede Manastır müftüsü Nazif Bey'in üç yüz altmış kuruş olarak aldığı maaşın gayrimüslimlerin ruhani reisleri karşısındaki mevki bakımından hayli cüzi olduğundan, diğer livalarda da çeşitlenen miktarların yeterli olmadığından, kazalarda ise müftülere hiç maaş verilemediğinden bahsedilmektedir. Vali, Manastır müftüsünün bir polisin ancak yarısı kadar maaş alabildiğinden söz etmekte ve maaş almayan kaza müftülerinin maaşa bağlanarak diğer müftülerin de maaşlarının yükseltilmesini talep etmektedir. Vilayet bu maaşları karşılayamayacağından merkezden maaşların ödenmesi için kaynak istenmektedir (BOA, TFR.L.MN., 105/10486, 26 Eylül 1906).

“Meclislerde, müftüler reisi ruhanî gibi bulunmazlar. Onlarda papaslık ruhaniyeti yoktur. Onlar, kanun memurudurlar. Sair milletler dahi müftüleri memurin-i ruhanîyyeden addederek, kendi memurin-i ruhanîsini meclise koymakta iseler de bu zanları yanlışır” (Meclis-i Meb’usân 1293=1877 Zabıt Ceridesi, C. 1, İ. 10, 1939),

sözleriyle müftülerin kanunda belirlenen görev ve yetkileriyle meclislerde birer memur olarak yer aldıklarını vurguluyordu. Üstelik yeni kanun yapma teknikleriyle, modern hukuk düzeni giderek yaygınlaşırken bunun yanı başında şer’i hukukun uygulanmasına devam edilmekte, ferağ ve intikal işlemlerinde şer’i hukukun gözetilmesi ve meclislerin bu konudaki yetkileri (Meclis-i Meb’usân 1293=1877 Zabıt Ceridesi, C. 1, İ. 13, 1939) müftüleri kanunun memuru haline getirmekteydi. Her ne kadar gayrimüslim mebuslar, müftünün icraî bir görevi olmadığını ve ferağ ve intikale dair bu işlemlerin meclislerde görülmemesi gerektiğini savunsalar da hem seçilmiş hem atanmış üyeler olarak müftüler, gündelik yaşama içkin olan bu hayati konularda söz sahibi makam olarak meclislerdeki yerlerini Cumhuriyet dönemine değin korudular.

Kılıç’ın (2022) belirttiği üzere, yerel meclislerin doğal üyesi olan müftülere, halkın kötü muameleye uğramasını engellemek ve işlerin zamanında ve uygun biçimde yürütülmesini sağlamak gibi görevler de verilmişti. Bu sorumluluklar yerine getirilmediğinde ya da yetki aşımı söz konusu olduğunda, meclisler müftüler hakkında mazbata düzenleyerek görevden alınmalarını sağlayabiliyordu. Örneğin Adapazarı müftüsü, mecliste konuşulanların dışarıya aktarılması yasak olmasına rağmen, fazla vergi toplandığı gerekçesiyle halkı kışkırtmış ve mecliste görüşülen konuları dışarıya sızdırdığı için hakkında işlem yapılmıştı (Kılıç, 2022). Bu örnek, müftülerin dâhil edildikleri idari pozisyonların yalnızca yetki değil, aynı zamanda merkezî denetim mekanizmasına tâbî bir sorumluluk taşıdığını da göstermektedir.

Ne var ki müftülerin taşradaki bürokratik örgütlenmesini dönüştüren bu gelişmeler, yalnızca merkezi yönetimin onları “yetkilendirirken içe dâhil etme suretiyle denetim altına alma stratejisi”nin (Karasu, 2015) bir uzantısı olmakla kalmamıştır. Merkezden yapılan düzenlemelerin taşranın sosyoekonomik dokusuna yansımaları beklenmedik sonuçlar doğurmuş; meclisler, müftülere kanunla yasaklanmış olsa da dolaylı yollarla yeni gelirler elde etme imkânı tanımıştır. Özellikle vergi toplama gibi maddi kaynaklarla ilişkili görevler, bazı müftüler için bu yetkiyi kişisel çıkarlar doğrultusunda kullanma fırsatı yaratmış; 19. ve 20. yüzyıl başlarına ait şikâyet belgelerinde müftülerin, kimi zaman eşraf gibi miri ve ortak topraklara el koyduklarını gösteren örnekler de yer almıştır.¹⁴

Meclisler dolayısıyla etkinliklerinin artırılması, müftülerin yeni gelir kaynakları ve gelir elde etmek üzere yöre eşrafı ve merkezi otorite görevlileri ile organik ilişkiler geliştirmesini kolaylaştırmıştı.¹⁵ Bir yandan artık ürüne vergi yoluyla el koyma sürecinde görevli kılınmaları, bireysel olarak hazine gelirlerine el koyabilmelerinin diğer yandan eşrafla birlikte hareket ederek ve meclisler aracılığı ile zenginleşmelerinin kapılarını aralıyordu. 1851 yılında Kütahya müftüsü, aşar vergilerinin tahsilini geciktirip bakayaya bırakarak yolsuzluğa sapmış ve yapılan tahkikat neticesinde azledilmişti (BOA, A.}MKT.NZD., 23/84, 11 Ocak 1851; BOA, A.}MKT.UM., 56/5, 16 Nisan 1851). Amasya müftüsü İsa Efendi ise meclis azalarından nakibüleşraf kaymakamı Ahmet Efendi, Ziraat Müdürü Ahmed Ağa ve Meclis azasından Ali Rıza Beyle iş tutmuş; 1273-1274 seneleri aşar ve rüsumat iltizamı hakkında yolsuz davranışları neticesinde, 1859 yılında azledilmişti (BOA, A.}MKT.MVL., 112/11, 27 Kasım 1859). Yine aynı yıl Bolu Sancağına bağlı Mudurnu’da meclis azası Ahmed ile kaza müftüsü, halktan aldıkları aşar bedellerini belirlenenden fazlaca toplayarak mahkeme edilmişlerdi

¹⁴ Örneğin Samsun’da reaya ve müslüman tebaaya ait köy arazileri ve meralarını zapteden müftü efendi hakkında yazılan şikâyet, müftünün memleket meclisi azası olmaktan güç aldığı ve nüfuz elde ettiği yazıyordu (BOA, HR.TO., 217/40, 29.04.1852). Başka bir örnekte, yine meclis azası olan Muş müftüsü Hüseyin Efendi’nin Ermenilere ait Marnik köyü arazisini zapt etmesinden şikâyet edilmişti (BOA, ŞD., 2874/46, 15 Mayıs 1873). Osmanlı Arşivi’nde yer alan belgelerde meclis azası müftülerin arazi zabıtmelerine ilişkin şikâyet dilekçeleri, eşrafinkine oranla daha az olmakla birlikte, müftülerin vergi toplama görevleriyle ilgili usulsüzlüklere dair şikâyetler daha yoğundur. Ancak bu gözlemin genelleştirilebilmesi için daha fazla veriye ve belgeye ihtiyaç vardır (kişisel yazışma, 18–19 Ekim 2025). Bu konuda benimle değerlendirmelerini paylaşan Cihan Kılıç ve Mehmet Sait Sütcü hocalarıma teşekkür ederim.

¹⁵ Her zaman bu ilişkinin iş birliği biçiminde yürüdüğünü söylemek güçtür. Nitekim 1906’da Cebeli İdare Meclisi azalarının merkeze gönderdikleri bir dilekçede, müftü efendi ve çevresinin Cebeli yakınlarındaki Siyanu köyüne ait on bin dönümden fazla miri araziye bedel ödemeksizin kendi aralarında paylaştıkları, meclisin ödeme talebine rağmen bu arazileri zapt etmekte ısrar ettikleri bildirilmiştir. Bu şikâyet, taşrada farklı güç odakları arasındaki çekişmelere de işaret etmektedir (BOA, Y..PRK.HR., 35/27, 14 Eylül 1906).

(BOA, A.MKT.UM., 351/17, 29 Mayıs 1859). Samsun'dan yazılan bir şikâyet dilekçesinde ise yörenin zulmetmekle meşhur kimseleri meclis azası olarak birbirlerini kollayıp bağ, bahçe, han, hamam ve binalar edinirken, bunların haksız olduğunu bile bile meclis müftüsünün onları kolladığı bildirilmektedir (BOA, MVL, 441/31, 7 Nisan 1864). Osmanlı Arşivinde taşra müftülerinin yolsuzluklarına ilişkin pek çok başka belge yer almaktadır. Öyle ki Kütahya'da tefecilik yaparak fukara halkı müşkülata sokan İbrahim ve Hüseyin Efendilere yardım ettiği gerekçesiyle görevden alınan müftü Hacı İsmail Efendi'nin faaliyeti gibi, dinî kuralları çiğneyerek başvurulmuş yolsuzluklara da rastlamak mümkündür (BOA, A.MKT., 205/83, 12 Haziran 1849).

19. yüzyılın ortalarından itibaren bürokratikleştirme süreci kapsamında taşra müftüleri, merkezi yönetim tarafından taşra meclislerine dahil edilerek görev ve yetkileri belirlenmiş; bu çerçevede yalnızca dinî işlerle sınırlı bırakılmayıp verginin tevzisi ve şer'î hukuka dayalı miras meseleleri gibi dünyevi görevlerle de donatılmışlardı. Bu düzenlemeler, müftülerin daha önce vakıf gelirleri ve çeşitli yan kazanç yollarıyla sağladıkları gelir kapılarının kapatılmasına eşlik etmiş, onların yerine sabit maaş uygulaması getirilmeye çalışılmıştı. Ancak Tanzimat'tan itibaren maaşların miktarına yerel meclislerde karar verilmesi ve ödemelerin yine bu meclisler tarafından yapılması, merkezî ve yeterli bir maaş sisteminin kurulmasını geciktirmiştir. Arşiv belgeleri de maaş uygulamalarının uzun süre sancaktan sancağa, kişiden kişiye değiştiğini ve yetersiz olduğunu göstermektedir (BOA, ŞD. 2536/36, 6 Eylül 1890; BOA, BEO., 4405/330362, 22 Temmuz 1918). Bu yetersizlik, müftülerin yerelde eşrafla iş birliği yaparak vergi tahsilâtına el koymalarını, rant elde etmelerini ve yolsuzluk faaliyetlerine yönelmelerini kolaylaştırmış; toplumsal konumlarını ise “yerelden olma” ve “eşraftan sayılma” özellikleriyle belirginleştirmiştir. Böylece taşra müftüleri, bir yandan merkezin taşradaki dinî-bürokratik uzantısı hâline gelirken, diğer yandan yerel güç odaklarıyla ittifak kurarak bir bürokratik çıkar grubu gibi hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum, Meşrutiyet Dönemi'nde fırkacılık eğilimlerinin bu grup içinde keskinleşmesine ve Millî Mücadele yıllarında grubun mücadeleye karşı tutumlarını şekillendirmesine yol açmıştır. Buradan hareketle, taşra müftülerinin hem merkezle kurdukları bağı hem de yerelde kazandıkları nüfuzu anlamak, büyük ölçüde onların ekonomik konumlarını ve toplumsal çevreleriyle geliştirdikleri ilişkileri incelemeyi gerektirir.

2.3. Bürokratikleşme Sürecinde Taşra Müftülerinin Sosyoekonomik Durumları

Taşra müftülerinin bazı yerlerde ayanla birlikte eylemeleri¹⁶, halkı isyana cesaretlendirmeleri¹⁷, halktan hak etmedikleri ücretler talep etmeleri, halktan fetva karşılığında alınan, göreve gelmede verilen rüşvetler, köylülerin ahırlarını basmaları ya da ortaklaşa kullandıkları otlakları zapt etmeleri gibi hareketleri (Sütcü, 2013; Kara, 2011; Yakut, 2003; Çakmak, 2023), bir yönüyle maaş azlığı ve sabit maaş düzeninin yerleşmemesiyle ilişkiliyken diğer yönüyle müftülerin yerelden seçilmesi de bu hareketlerini kolaylaştırmaktaydı. Taşra müftüleri dinî eğitim ya da fıkıh ilmine hâkim kişiler arasından ve kendi mahallindeki ulema ile ahalinin ileri gelenleri tarafından seçilir, vilayet idare meclisi tarafından önerilir ve Şeyhülislam tarafından atamaları onaylanırdı (Çakmak, 2023). Müftülerin yerelden seçilmeleri, yöre insanlarını tanımaları, örfü gelenegi bilmeleri, hak ile batılı ayırt etmede önemli görülmekle beraber (Ebu-l-ulâ Mardin, Ağustos 1947) gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafyada pek çok farklı İslami mezhebin yaygınlığı nedeniyle taşra müftülerinin yerelden seçilmesi zorunluydu. Hanefî mezhebinin yaygın olduğu yerlere Hanefî müftüler, şafî mezhebinin yaygın olduğu yerlere şafî müftüler seçilmesi gibi uygulamalar, bu müftülerin yerelin adamı olma niteliklerini doğururken aynı zamanda bürokratik sistemin dışarıya kapalı devre işlemesi, taşrada güçlü ulema ailelerinin oluşmasının önünü açtı.¹⁸ Böylelikle müftüler yereldeki toplumsal ilişkilerin bir parçası olarak eylemişlerdi. Sütcü'nün (2013) Meşihat Arşivi'nden derlediği ve 550 müftü üzerine

¹⁶ Arşivde yer alan bir şikâyet dilekçesine göre, Amasya sancağı mütesellimi Ali Ağa ile aralarında eski hâkim, müftü ve ayanın bulunduğu bir grup ittifak ederek fukaradan iki yüz akçeye varan bir parayı tahsil, halka zulüm ve zorbalık etmişlerdir (BOA, HAT, 509/24991, 30 Ekim 1818).

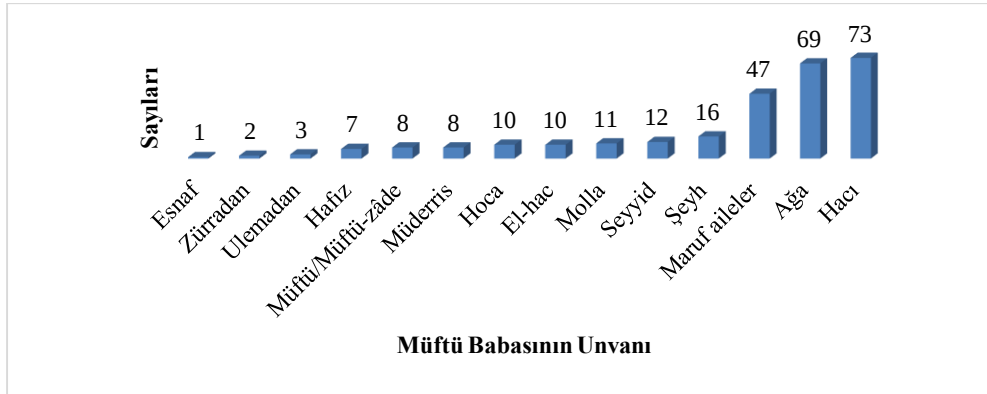
¹⁷ Örneğin Diyarbakır Şeriye Sicilleri'nde yer alan bir örnekte Amid Mahkemesi'nde görülen bir dava tutanağına göre Harput kazasının Molla köyü ahalisinden olup Diyarbakır'da müftülük yapan Hasan Efendi ile refiki Naip Sadullah Efendi'nin beldeye karışıklıklara yol açtıktan sonra firar ettikleri belirtilmiş; müftü Hasan Efendi'nin halkı “ihtilal-i beldeye” cesaretlendirmekle suçlandığı görülmektedir (Diyarbakır Şeriye Sicilleri 7, 3698 Numaralı Sicil (H. 1210-1217 / M. 1795-1802), 2015).

¹⁸ Cumhuriyet döneminde dahi uzunca bir süre yerelden seçilip seçileni merkezden onama devam ettiğinden müftülük görevinin bu ailelerde kaldığını söylemek olanaklıdır. Bkz: (Özdemirci, 2022).

yaptığı araştırmanın sonucuna göre, 19. yüzyıl boyunca Anadolu müftülerinin %85'i doğdukları yere müftü olarak atandığı görülmektedir.

Aynı araştırmaya göre, zengin ve köklü ailelerden gelen müftüler genellikle kentlerde ve büyük kasabalarda görev yapmışlardır. Ulema ailelerinden gelen bu müftülerin büyük idari merkezlerde yaşamaları ve çocuklarının da benzer biçimde bu merkezlere atanması dikkat çekerken, ulema kökenli olmayan müftülerin ise daha çok kırsal bölgelerden gelerek köy ve küçük kasabalarda görev yaptıkları görülmektedir. Taşra müftüleri arasındaki bu iki toplumsal ve iktisadi köken ayrılığı gerek Tanzimat reformları sürecinde gerekse II. Meşrutiyet Döneminde taşra müftülerinin bürokratikleşme ve örgütlenme hamlelerine farklı yaklaşımlarını bir arada getirmişti. Bir yanda yerel güç odaklarıyla etkileşime girebilen, vilayet ve kaza idare meclislerinde görev alan ve bu meclisler dolayımı ile siyasal-yönetimsel kararlara katılabilen kaza ve şehir müftüleri diğer yanda bu kurumsallaşma sürecine dahil olamayan kır ve köy kökenli, düşük maaşlı ya da maaşsız müftüler yer almaktaydı. Sütçü'nün (2013) belirttiği gibi şehir kökenli olan taşra müftüleri ulema ailelerinden geldikleri için halk tarafından değer görmekteydi. Bu aileden gelenlerin müftü olmaları ayrımcılık olarak görülmez, hatta desteklenirdi. Ulema ailesinden bir müftü görevinden ayrıldığında onun yerine seçilecek kişi için yöre halkının merkeze yazdıkları yazılarda bu ailelerden gelen kişiler desteklenirdi (Sütçü, 2013). Bununla birlikte, halk arasında okuma yazma oranının oldukça düşük olduğu bu dönemde, dilekçe yazabilenlerin, çoğunlukla yereldeki devlet görevlileri veya eşraftan oluştuğu belirtilmelidir. Dolayısıyla, taşra müftülerinin aynı ailelerden seçilmesi olgusu, köylülerden ya da topraksız ve az topraklı halktan ziyade, yerel nüfuz sahipleri arasındaki iş birliği ve iş bölümünden kaynaklanıyor olabilir. Sütçü'nün (2013) verdiği bilgilere göre 1798-1917 tarihleri arasında Anadolu'da müftülük yapanların baba unvanlarına bakıldığında, şu oranlar ortaya çıkmaktadır:

Grafik 1: Taşra Müftülerinin Baba Unvanları (1798-1917)

Kaynak: Sütçü, 2013

Müftü atamalarında sülale bağlarının gözetilmesi, müftülüğün eşraf kökenli ailelere açılmasına zemin hazırlamıştır. Zamanla elde ettikleri gelirler sayesinde zenginleşen bu aileler, bulundukları bölgelerdeki dinî otoriteyi de ellerinde tutarak sözü geçen yerel güç odaklarına dönüşmüşlerdir. Müftülüğün babadan oğula geçmesi ve aynı aile içinde sürmesi sonucunda taşrada pek çok “müftüzade” lakaplı aile ortaya çıkmış; bu aileler ekonomik gücünü topraktan alan eşrafla benzer özellikler göstermiştir.¹⁹ Ayrıca 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında “ağa” unvanı taşıyan taşra müftülerinin yaygınlığı, yalnızca ulema kökenli ailelerin değil, toprak sahibi nüfuzlu ağa ve eşraf ailelerinin de doğrudan müftülük görevini üstlendiklerini göstermektedir.

19. yüzyıl boyunca taşra müftülerine idari meclislerde yer verilmesi ve kendilerine yeni görevler yüklenmesi, bazılarını sosyoekonomik açıdan da güçlendirmiştir. Mutlak monarşinin yerini

¹⁹ Çalışmasında Diyarbakır eşrafını konu alan Özcoşar (2015), ulema ailelerinin “entelektüel sermayelerini” müftülük yoluyla zenginliğe dönüştürmesi sonucunda yöre eşrafı haline gelebildiklerini belirtir. Bu durumun yalnız Diyarbakır’a özgü olmadığı ifade edilebilir. Örneğin 1844’te ölen Çorum Müftüsü Mehmed Hilmi Efendi’nin mensup olduğu Madanoğulları ailesinin Ilıca, Hamalıçay, Karabürçek, Sarmaşa, Kayı, Yaydığın ve Çelik köylerinde çiftlikleri ile geniş arazileri vardı. Müftü, varlıklı bir aileden geliyordu (Erkoç, 2017).

parlamentonun ve siyasi partilerin etkin olduğu meşruti monarşi aldığı anda ise taşra meclislerinin yapısı değişmeye başlamış; iktidarı devralan İttihat ve Terakki etrafında örgütlenen taşra müftüleri yerel meclislerde önemli konumlar edinmişlerdi. Örneğin 1913 yılında Konya Vilayeti meclis-i umumisinde yer alan 36 azadan 12'si, din adamlarından oluşmaktaydı (Dahiliye Nezareti, 1330). Milli Mücadele'ye destek veren taşra müftülerinden öne çıkan bazıları, bu dayanışmayı bizatihi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC)'nin kurulması ve iktidarını yaygınlaştırması sürecine fiili olarak katılarak ve diğer İttihatçı kadrolar gibi Milli Mücadele'nin yerel kongrelerle örgütlenmesi ve yaygınlaştırılmasında elde ettikleri meslekî dayanışma, örgütlenme ve örgütlenme bilincini kullanarak ön saflarda bulunmuşlardır.

3. II. MEŞRUTİYET VE MİLLÎ MÜCADELE: BÜROKRATİKLEŞME SÜRECİNDE VE ÖRGÜTLEMEDE MÜFTÜLER VE MÜFTÜLÜK KURUMU

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte taşra müftülerinin konumlanışları, din alanındaki bürokratikleşme sürecinin merkezden taşraya tek yönlü bir aktarımla işlemediğini; aksine taşranın toplumsal ve siyasal dinamikleriyle de şekillendiğini göstermektedir. 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen reform hareketlerinin taşra müftülerini vakıf ve medrese gelirlerinden giderek alıkoyması, onları merkeze karşı bürokrasi içerisinde gelişen muhalefetin gerek eylemleriyle gerekse yazıp çizdikleriyle bir parçası hâline getirmişti (Karpaz, 2010). Bu çerçevede taşra müftüleri, II. Meşrutiyet Dönemi'nde taşra meclislerindeki görevleriyle öne çıkmışlar ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın (İTF) çeşitli kademelerinde örgütlenmişler; müftülük görevleri itibarıyla "devr-i sabık"ın "ahaliye zulmeden, mal ve mülklere el koyan" İttihat ve Terakki karşıtı hafiye" şeyhlerini merkeze bildirmişler (bkz: BOA, DH. MKT., 2660/62, 4 Ocak 1911); İttihat ve Terakki oluşumunu destekleyerek konumlarını, örgütlenme ve örgütlenme kapasitelerini pekiştirmişlerdi. Nitekim Millî Mücadele'nin örgütleyicileri arasında İttihat ve Terakki kökenlilerin önemli bir yer tutması²⁰, taşra müftüleri için, belki de diğer meslek gruplarından daha fazla geçerliydi. Öte yandan müftülük kurumu, mücadelenin halka yaygınlaştırılmasında ve kitlelerin harekete geçirilmesinde önemli bir işlev görmüş; mücadelenin dinî açıdan meşru temelini oluşturulmasına öncülük etmişti. Bu aracı işlev, Ankara'da TBMM'nin açılmasında ve işgallere karşı direnişin kaynaklarını oluşturmada kendini göstermiş; İstanbul Hükümeti'ne bağlı merkez müftüsü şeyhülislama karşı taşra müftülerinden önemli bir kısmı, Ankara Hükümeti'nin yanında konumlanmıştı. Müftüler açısından bu karşı karşıya geliş sürecinin köşe taşları, Ahmed Şirani'nin belirttiği gibi II. Meşrutiyet Dönemindeki iktidar ve bürokratik kademeleri ele geçirme mücadelesinden doğmuş; İttihat ve Terakki aleyhtarı müftülerin gerek meclislerden gerekse görevlerinden alınması ve yerlerine İttihatçı müftülerin geçirilmesi sürecinde döşenmişti. Nihayetinde müftüler, meclislerdeki bürokratik konumlarını yereldeki eşrafla ittifak hâlinde pekiştirirken, aynı zamanda Millî Mücadele'nin yerel kongrelerde örgütlenmesinde üstlendikleri öncü rollerle dinî-bürokratik kimliklerini siyasal meşruiyetin kaynağına dönüştürdüler.

3.1. Bürokratikleşme Sürecinde Yasal Adımlar

II. Meşrutiyet Dönemi, bir yandan hem merkezde hem de taşrada toplumun geneline yayılan siyasal karşıtlığın keskinleşmesine, diğer yandan modern bürokrasinin örgütlenmesine özgü kuralların yalnızca mülkiye alanıyla sınırlı kalmayıp ilmiye sınıfına da yaygınlaştırılmasına sahne olmuş; taşra müftüleri hakkında yapılan yasal düzenlemeler ve takip edilen politikalar ise bu iki hattın kesişiminde yer almıştı.

"Devr-i sabık"a yönelmiş öfke, merkezde pek çok üst düzey yöneticinin tarih sayfalarında onlara ayrılmış kısımlarını kapatırken, merkez ve taşrayı içine alan kolektif bir tepkiyi de beraberinde getirdi. Öfke mülkiye ve ilmiye örgütlenmesi üzerinden taşra bürokrasisine yansarak fiiliyata döküldü. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, ancak bu kez halkın da desteğiyle ya da en azından halkı ikna etme çabasıyla hareket edilirken, İttihat ve Terakki iktidara geldikten sonra bu süreç tensikat (ihraç) düzenlemeleri aracılığıyla devam etti (Tural, 2016; Yakut, 2003). İttihat ve Terakki iktidara geldiğinde gerçekleştirilen tensikat uygulamaları ve bürokrasideki yenileşme hareketleri çerçevesinde taşra müftülerinden bir kısmı emekliye sevk edilmiş bir kısmı da kadro harici bırakılmıştı. Yaş haddini aşmış

²⁰ Hatta Mücadele'nin bizatihi İttihatçılar tarafından örgütlendiği savlayan Akal'a (2002) göre: "Milli Mücadele kendiliğinden, demokratik bir şekilde, aşağıdan yukarı olarak yan yana gelmiş bazı kişilerin topladığı kongreler sürecinin sonucunda değil, tamamen, eskiden devleti yönetmiş olan İttihatçılar tarafından örgütlenmiş, yukarıdan aşağı bir şekilde kurulmuş olan Cemiyetler aracılığı ile yapılmış olan bir mücadeledir."

olmasına rağmen İTC lehinde hareket eden kimi müftülerin ise görevde kalmaları sağlanmıştı (Yakut, 2003). Diğer taraftan görevden alma ve yeni kişilerin atanması süreci bütün bütün hukuki esaslara bağlı olmadığından taşrada görevli olup İTC mensubu olmayan müftülerin vilayet meclislerinden çıkarılması da kolaylaşmış ve meclislere daha çok fırka yanlıları seçilmişti. Müftülerin siyasi konulara ve taraflara yaklaşımını keskinleştiren bu faaliyetler, tıpkı Millî Mücadele döneminde eşrafın birbirlerine karşı besledikleri hasımlık tutumlarına benzer şekilde (Selek, 1987) bir yönüyle halkın ve eşrafın da meşrutiyete ve İTC'ye yaklaşımlarındaki ayrıma dayanmaktaydı. Bu durum karşısında İttihatçı olmayan müftülerin kadro haricinde bırakılması,²¹ yerlerinin ittihatçı müftülerle doldurulması uygulamalarını beraberinde getirdi (Kara, 2011). Uygulama yalnız İttihatçılarla sınırlı kalmadı. Benzer biçimde İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinin ardından İttihatçı müftüler görevlerinden alınmaya başladılar. Ahmed Şirani (1920) her ne kadar İttihatçıların kendilerinden olmayan müftüleri azletmesini eleştirse de onlardan sonra gelen hükümetlerin de İttihatçı müftüleri azlettiğini ifade etmekteydi.

Yine de bürokrasinin örgütlenmesi açısından tensikat, modern bürokrasinin içini dolduran pek çok düzenlemeyle birlikte gelmişti. Tural (2016)'nın verdiği bilgilere göre, sabit maaş düzeni, emeklilik sistemi, göreve gelmede "imtihan" koşulu, görev ve yetkilerin ayrılıp sınırların çizilmesi, hiyerarşik düzenlerin belirlenmesi gibi modern bürokraşiye uygun düşen düzenlemeler, taşra müftülerini kapsadı. Bu kapsamda, tensikat uygulamalarının en önemli gerekçeleri arasında sayılan liyakatsizlik, irtikap ve yolsuzluk gibi dertlere çözüm bulmak sayılmıştı ve taşra müftüleri de bu sorunlardan azade değildi.

Emeklilik yaşı gelmiş müftülerden Meşrutiyet rejimini destekleyen ve halk arasında itibarlı olanların görevde tutulması, buna karşılık bu niteliklere uymayanların Mülkiye Tekaüd Kanunu²² (1909) uyarınca emekliye sevk edilmesi ve 1913'te askerlikten muafiyet kapsamına alınmaları (Yakut, 2003), devletin siyasal meşruiyet kaygılarıyla bürokratik düzenlemeleri iç içe yürüttüğünü göstermektedir. Ancak taşra müftülüklerini kurumsal bir çerçeveye oturtan asıl düzenleme, 1913'te yürürlüğe giren "Hükkâm-ı Şer'i ve Memurîn-i Şer'iyeye Hakkında Kanun-ı Muvakkat" olmuştu. Bu kanun, yalnızca görev ve yetki sınırlarını tanımlamakla kalmamış; idare meclislerindeki konumlarını güçlendirerek müftülük kurumunu modern bürokratik işleyişin parçası haline getirmişti. 1916'da yapılan değişiklikler ve 1917 yılında "Müftülerin Vezâifine Dair Nizamnâme" ise uygulamada karşılaşılan sorunların giderilmesi ve müftülerin görev tanımlarının sabitleştirilmesi yönünde merkezden aşağıya doğru işleyen rasyonelleştirici bir müdahaleyi temsil etmişti²³.

Bu düzenlemeler, bir yandan kadı ile müftü arasındaki görev ayrımını belirginleştirerek uzmanlaşmayı teşvik etmiş; diğer yandan müftülerin atama ve yükselme süreçlerini sınav ve liyakat esasına bağlayarak kariyer bürokrasisinin temellerini güçlendirmiştir. Rüşvet ve yolsuzluğun yasaklanması ise, Weberyen anlamda rasyonel-legal otoritenin yerel düzeyde kurumsallaşması yönünde bir adım olmuştur. Böylece müftülük kurumu, merkezileşen devlet yapısının bir parçası haline gelmiş ve modern bürokratik normlara eklemlenmişti.

3.2. Örgütlenme ve Örgütlenmede Müftüler

II. Meşrutiyet Dönemi'nde taşra müftüleri hakkında yapılan yasal düzenlemeler, onların devletin din hizmetlerindeki hiyerarşisi içindeki konumlarını belirginleştirmeye ve merkezin denetimine açık hale getirmeye dönüktü. Atama, azil ve maaş gibi hususlarda getirilen kurallar, devletin kurulmaya çalışılan rasyonel-bürokratik işleyişine taşra müftülüklerini ve müftülerini de eklemlenmeyi, onları "yerel-dinî otorite" kimliğinden uzaklaştırıp "bürokratik memur" kimliğine yaklaştırmayı amaçlıyordu.

²¹ Bu durumun örneklerinden biri Keskinli müftü Abdullah Sıtkı Efendi'dir. 1891 yılında Mihaliççik kazasına müftü olarak atandıktan sonra 1909 yılında, kendi deyimiyle İttihatçı olmadığı için kadro harici bırakılmıştı. 1912'de Karapınar kazası kadısı olarak yeniden atanmış, fakat Sıtkı Efendi bu görevinde de fazla kalamayarak 1914 yılında tekrar İttihatçılarca azledilmişti. İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinden sonra 1919 yılında, İstanbul Hükümeti tarafından Karacabey kazası müftülüğüne atanmış olsa da yöredeki Kuvayı Milliye birliklerinden kaçarak İstanbul'a gelmiş ve Mayıs 1920'ye kadar İstanbul Hükümeti tarafından açılan maaş verilmiştir (Albayrak, 1980). Bu örneğin tam tersi olarak, 1915 yılında Sivas müftülüğüne seçilen Hacı Abdürrauf Efendi, İttihatçı olduğu ve müftülük görevine İttihatçılar tarafından getirildiği, Ermeni tehirci sırasında meydana gelen katliamlarda fiili teşvikçi olduğu şikâyeti üzerine İstanbul hükümeti tarafından görevden alınmıştır (Albayrak, 1980). Abdürrauf Efendi Cumhuriyet'in kurulmasının ardından 1927 yılındaki vefatına kadar Sivas Müftüsü olarak görev yapmıştır. Aynı konuyla ilgili, Milas müftüsü hakkında bir örnek için bkz: (ÇakmakveSarısaman, 2024).

²² Müftülerin emekliliklerine ilişkin düzenlemeler 1894 yılında kurulan İlmiye Tekaüt Sandığı'nı da kapsıyordu. Fakat emekli sandıklarının birleştirilmesi için izlenen yol, sandıkların birleştirilmesini beraberinde getirdi. Bkz: (Yıldırım, 2024).

²³ Bu düzenleme ve nizamname için bkz: (Yakut, 2003).

Böylece ilmiye sınıfı da tıpkı mülkiye bürokrasisi gibi merkezi idarenin kontrolüne tabi kılınmaya çalışıldı. Ancak bu bürokratikleştirme girişimleri, aşağıda tartışılacak olan şartların ve müftülerin konumlanması gereği olarak, onların taşradaki toplumsal bağlarını bütünüyle koparmadı. Merkezin yasal düzenlemelerle taşra müftülerini görev tanımlarına, maaş ve tayin–azil mekanizmalarına bağlaması, onların modern bürokratikleşme sürecine eklenmesini sağladı. Ancak müftüler, bu bürokratik çerçevenin içinde yer alsalar da yerel eşrafla kurdukları bağlar, ailevi gelenekler ve toplumsal ağlar aracılığıyla taşradaki geleneksel otoritelerini korumayı sürdürdüler. Bu ikili konum, Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki’nin taşra örgütlenmelerinde ve Millî Mücadele’nin yerel direniş yapılarında daha da görünür hale geldi. Böylece müftüler, hem rasyonel-hukuki otoritenin bir parçası olan bürokratik görevliler, hem de yerel meşruiyet ağlarını harekete geçirebilen geleneksel otoriteler olarak modernleşme sürecinin iki farklı yüzünü aynı anda temsil ettiler.

Bazı taşra müftülerinin henüz II. Meşrutiyet dönemini başlatan vergi isyanları sırasında örgütlenmesi, isyanlara katılması ve yargılanarak sürgün edilmesi, taşradaki dengelerin nasıl kurulacağına ilişkin bir köşe taşıydı. Kansu’nun verdiği bilgilere göre, hükümetin yeni bir vergi ihdas ederek bu vergiyi yaygınlaştırmasına karşı Anadolu’nun çeşitli yerlerinde vergi isyanları çıkmış ve müftülerden bazıları, bu isyanların ön saflarında yer alarak hareketleri alevlendirmişti. Örneğin Erzurum’da çıkan vergi isyanlarını bastırmak üzere vali tarafından görevlendirilen müftü Lütfullah Efendi, “vergilerin zaten İslam’a da aykırı ve ayaklanmanın meşru olduğunu belirterek, siyasi otoriteyi çiğnedi ve halka katıldı” (Kansu, 2002). Müftü Efendi’nin Erzurum’dan sürülmesi karşısında İTC, burada bir bildiri yayımlayarak baskıcı yönetimin değiştirilmesi gerektiğini deklare etmişti ve müftülerin de iştirak ettiği bu isyanların merkezinde, Paris’teki İTC olduğu düşünülmekteydi (Kansu, 2002). Müftü Lütfullah Efendi, sürgünden döndüğünde halkı idareye karşı yatıştırıp dükkanların açılmasını sağladı. Zira yörenin önde gelen tüccarları, esnafı ve eşrafı vergi isyanlarının örgütlenmesinde başı çekmişlerdi (Kansu, 2002). Vergi isyanlarında müftülerin eşraf ile aynı saflarda yer almasının nedenleri arasında, şehirli müftülerin uzun yıllardır yerel egemenlerle kurdukları organik bağlar, müftülük ile diğer dinî görevlerin aynı ailelerin tekeline bulunması ve yeni vergilerin bu köklü, varlıklı ve yerli aileleri rahatsız etmesi yer alıyordu. Dahası, II. Abdülhamid’in Nakşibendi, Kadiri ve Mevlevi tarikatları ve meşayıhtan bazı önemli kimseleri sürgüne göndermesi, etrafına Arap şeyhlerini toplayıp Anadolu ve Rumeli’deki ilmiye sınıfından ya da şeyhlerden bir topluluk bulundurmaması gibi ilmiye içerisinde hoşnutsuzluk yaratan hamleler, onların İttihat ve Terakki’ye doğru çekilmesine yol açtı (Kara, 2020). Her ne kadar devletin din hizmetlerinde görevli olsalar da yerelden seçtikleri ve kendi yörelerine atandıkları için yörenin adamıydılar; seçilmelerinde ve atanmalarında eşrafın da sözü geçtiğinden eşrafla sık sık çıkar ortaklığına girmeleri, onları birbirine yakınlaştırmıştı. Üstelik müftüler ve eşraf, uzun süre vilayet ve kaza meclislerinde birlikte yer almışlar, karar alma süreçlerinde birlikte eylemişler, ilişkilerini güçlendirmişlerdi. Bu tarihsel bağlar, onlardan önemli bir kısmının ya da en azından daha sonra önemli işlere imza atacak olanların İTC’nin taşra örgütlenmelerinde de –tıpkı Millî Mücadelenin örgütlenmesinde olduğu gibi- yan yana bulunmalarına zemin hazırlamıştı.²⁴

İTC’nin öncülüğünde Meşrutiyet’in coğrafyaya yaygınlaştırılmasında ve örgütlenme faaliyetlerinde diğer ulema ve ilmiye mensupları gibi (Kara, 2020) taşra müftüleri de yalnızca siyaset arenasının göbeğindeki Meclis’e mebus olarak girmekle kalmayıp önemli birer kamuoyu oluşturunca oldular. Gerek yazdıkları yazılarla gerekse verdikleri fetvalarla müftüler İslamiyet’te meşveret usulünün önemine değinmişler; meşrutiyetin yönetsel ve hukuksal açıdan halk için yararlı olduğu fikrini savunmuşlardı (Aslaner, 2006). Meşrutiyet fikrini savunmak üzere *Tuhfe-i Lutfi* adıyla bir risale yazan Salihli müftüsü Mehmed Lütfi Efendi’nin daha sonra bu yörede Kuvayı Milliye hareketinin örgütleyicilerinden olduğu ve Alaşehir Kongresi’nde Salihli delegesi olarak katıldığı bilinmektedir (Sarıkoçuncu, 1994). Bu yazıların içeriğinde meşrutiyetin dini hükümlere aykırı olmayıp bilakis onun ruhuna uygun olduğu yönünde pek çok telkin yer almış hem meşruti rejiminin meşruiyetinin yaygınlaştırılmasında hem de Millî Mücadele’nin taşrada örgütlenmesinde kamuoyu oluşturmak için matbuat, vaazlar ve hutbeler halkın desteğini sağlamak adına etkin şekilde kullanılmıştı. İstanbul Hükümeti’nin Millî Mücadele’ye karşı verdiği fetvalar karşısında yukarıda adı geçen Mehmed Lütfi

²⁴ Elbette bütün müftüler için bu çıkarımı yapmak olanaklı değildir. Örneğin “hafiyelelerden” biri sayılan Manastır’daki alay müftüsü, Cemiyet’in içine sızdırılmış bir saray yanlısıydı ve vurularak öldürülmüştü (Ahmad, 1999; Akal, 2002). Başka örnekler için bkz: (Kansu, 2016).

Efendi gibi azledilen ya da azledilme tehdidiyle karşı karşıya kalan müftülerin Ankara hükümetini desteklemesi kolaylaşmış; yörelerinde sözü dinlenen kişiler olduklarından halkın tutumunu belirlemede ve halkı işgallere karşı örgütlemeye verdikleri fetvalar etkili olmuştu.

Millî Mücadele'nin ateşleyicisi olan yerel ve bölgesel örgütlenmelerde de İttihatçı müftülerin etkinlikleri göze çarpmaktadır. Zürcher (1987) ve Akal'ın (2002) tespitlerine göre Doğu ve Batı bölgelerinde kurulan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleriyle Redd-i İlhak Cemiyetleri, İTC ile ilişkili olan eski komitacılar ve Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri tarafından kurulmuştu. Birçok yerde Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri (MHC) adıyla kurulan bu yapılar içerisinde örgütleyicilerin taşra müftülerinden oluştuğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda bu müftülerden yalnızca bir kısmı yer almaktadır²⁵:

Tablo 1: Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerinde Müftüler

Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti	Cemiyetteki Görevi	Müftü
Amasya	Reisi	Hacı Tevfik Efendi
Uşak	Reisi	İbrahim Bey
Mardin	Reisi	Hüseyin Efendi
Denizli	İkinci Başkanı	Ahmet Hulusi Efendi
Niğde	Birinci Üyesi	Süleyman Efendi
İzmir	Reisi	Rahmetullah Efendi
Ankara	Reisi	Rıfat Efendi
Siirt	Reisi	(Eski müftü) Halil Hulki Bey
Kırşehir	Reisi	Halil Hilmi Efendi
Karahisar	Reisi	Hüseyin Efendi
Zonguldak	Reisi	İbrahim Efendi
Gümüşhane	Üyesi	Şükrü Efendi
Çarşamba	Üyesi	Mahmut Naim Efendi
Aksaray	Üyesi	Kadıozade İbrahim Efendi
Antalya	Üyesi	Yusuf Talat

Tablo, yazar tarafından şu kaynaklardaki bilgilerden türetilmiştir: Turan, 1999; Akal, 2002.

Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Haymana şubesinin başında yer alan Haymana müftüsü Ahmet Vehbi Efendi, İTC üyesidir; Haymana'daki şubenin açılışından itibaren Haymana'daki İtilafçılarla mücadele etmişti ve 1919 yılında Ermeni tehcirindeki fiillerinden dolayı yargılanarak üç ay süreyle tutuklanmıştı (Taşdemir, 2019). Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi Efendi İttihatçı olup siyasi işlere karıştığı gerekçesiyle İTC iktidardan düştükten sonra müftülükten azledilmişti ve daha sonra Karacabey Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin reisi olarak karşımıza çıkacaktı (Göleç, 2013). Konya müftüsü Ömer Lütfi Efendi, İttihat ve Terakki Fırkasından mebus olmuştu ve Konya'daki Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin geçici heyet başkanıydı (Çoker, 1995). Uşak müftüsü İbrahim Bey, İTC ile Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olduğu gibi Millî Mücadele'nin Ege'de örgütlenmesinde de önemli bir pay sahibidir (Tekeli ve İlkın, 1989). Bu örnekler çoğaltılabileceği gibi, müftüler arasında TBMM'de mebus olarak görev yapan Mustafa Fehmi ve Ömer Lütfi Efendiler de bulunmaktadır. Bu müftüler, Millî Mücadele'nin örgütlenme, karar verme, mali ve beşerî kaynak temininde ön planda yer almışlar; halkın mücadeleye katılımında verdikleri fetvalar ve beyanlarla önemli ölçüde etkili olmuşlardı.²⁶ Mücadelenin dinî açıdan meşrulaştırılması ve İstanbul Hükümeti'nin teslimiyetçi tutumu karşısında işgallere karşı

²⁵ Bu konuda yapılmış en önemli çalışmalardan biri Ali Sarıkoyuncu'nun "Millî Mücadele'de Din Adamaları" isimli dört ciltlik çalışmasıdır. Sarıkoyuncu bu eserinde Millî Mücadele'ye destek veren müftülerin biyografilerini ortaya koymuştur. Fakat bu biyografiler içerisinde müftülerin İTC ile bağlantılı olup olmadıkları hususuna değinilmemiştir. Bu açıdan Sadık Albayrak'ın (1980) "Son Devir Osmanlı Uleması" adlı beş ciltlik eserde kısıtlı da olsa, taşra müftülerinin bazılarının Cemiyetle ilişkisine değinilmektedir.

²⁶ Taşra müftülerini Millî Mücadele saflarında yer almaya iten tek gerekçe, onların İTC ve İTF köklerinden kaynaklanmıyordu elbette. Belki de bundan daha önemlisi, işgale uğrayan yerlerde müftülerin eşrafla birlikte işkence ve öldürmeye varan kötü muamelelere maruz kalmalarıydı. Örneğin Lüleburgaz'da Mustafa Kemal'in askeri olduğu iddiasıyla müftü, kaza eşrafı ve bazı aydınlar idama mahkûm edilmiş, daha sonra cezaları kürek cezasına çevrilmişti. Hayrabolu ve Dedeoğlu müftüleriyle çok sayıda Müslüman ise sakallarının cımbızla yolunması, sürüklenme ve ellerine ateş konulması gibi işkencelere maruz bırakılmış; Mandıralı Hâfız Cemal bu işkenceler sonucu hayatını kaybetmişti (T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996).

direnışin dinî temellere dayandırılarak yaygınlaştırılması, müftülük kurumunun kitleleri yönlendirme gücünü açık biçimde ortaya koymuştu.

Bu örnekler, taşra müftülerinin II. Meşrutiyet'ten Millî Mücadele'ye uzanan süreçte yalnızca dinî görevleriyle sınırlı kalmadıklarını; eşrafla kurdukları bağlar, yerel isyanlardaki rolleri, siyasete ve matbuata yönelmeleriyle birlikte modernleşen bürokratik düzenin içinde yeniden konumlandıklarını göstermektedir. Meşrutiyet'in taşrada yaygınlaştırılması sürecinde matbuat ve fetvalar aracılığıyla yürüttükleri faaliyetler ile Millî Mücadele'nin örgütlenmesinde üstlendikleri seferber edici roller, onların hem yerel toplumsal ağları harekete geçirebilme kapasitelerini hem de devletin giderek rasyonelleşen bürokratik yapısı içinde işlevsel hale gelen yönlerini ispatlamaktadır. Weberci anlamda bakıldığında müftüler, bir yandan ailevi ve toplumsal bağlarla beslenen yerel temsilciler, diğer yandan ise mebusluk, cemiyet üyeliği, matbuat ve kamuoyu oluşturma gibi araçlarla rasyonel-hukuki bürokratik düzenin işlevlerini üstlenen aktörlerdi. Bu ikili konum, modern bürokrasinin taşrada yerleşme sürecinin Meşrutiyet'in yaygınlaşması ve Millî Mücadele'nin örgütlenmesiyle iç içe geçtiğini göstermekte; Cumhuriyet döneminde müftülük kurumunun yeniden tanımlanışını anlamak için de önemli bir arka plan sunmaktadır.

4. CUMHURİYET DÖNEMİNDE MÜFTÜLÜK KURUMU

II. Meşrutiyet'ten Millî Mücadele'ye uzanan dönemde taşra müftülerinin hem merkezî bürokratik düzenlemelerin içine çekilmeleri hem de yerel eşrafla kurdukları bağlar aracılığıyla siyasal örgütlenmelerde etkin aktörler haline gelmeleri, Cumhuriyet döneminde müftülük kurumunun nasıl bir çerçeveye oturtulacağını da belirleyen önemli bir arka plan oluşturdu. Millî Mücadele yıllarında fetvalarıyla halkı seferber eden ve direniş meşrulaştıran müftüler, yeni rejim açısından halkın desteğini kazanmak için göz ardı edilemeyecek bir toplumsal meşruiyet kaynağıydı.²⁷ Öyle ki, ilk Meclis'e mebus olarak giren müftülerin sayısı azımsanamayacak düzeydeydi. Bu mebusların önemli bir kısmı, daha önce yerel meclislerde veya Meclis-i Meb'usân'da görev yapmış, ayrıca Millî Mücadele'nin örgütleyicileri arasında yer almışlardı.

Tablo 2: İlk Meclis'te Müftü Milletvekilleri²⁸

Görev / Unvan	İsim	Milletvekili Seçildiği Yer	Önceki Görevleri, Örgütlenme ve Örgütlenmedeki Yeri
1. Karaisalı Müftüsü	Abdullah Faik Efendi	Adana	Meclis-i Meb'usân'da (I. ve II. Dönem) mebus-bağımsız Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi
2. Müftü yardımcısı	Mehmet İzgi	Adana	İl genel meclisi azası
3. Gümüşhacıköy Müftüsü	Ali Rıza Özdarinde	Amasya	İl genel meclisi azası
4. Ankara Müftüsü (1923)	Hacı Atıf Efendi	Ankara	Meclis-i Meb'usân'da (IV. Dönem) mebus İl genel meclisi azası
5. Sarayköy Müftüsü	Ahmet Şükrü Yavuz Yılmaz	Aydın	Sarayköy Belediye Reisi, Liva İdare Heyeti Üyesi, Alaşehir Kongre Üyesi
6. Millî Ordu Fahri Müftüsü	Mehmed Esad İleri	Aydın	Batı Trakya Derneği'nin kurucusu, Aydın Müdâfaa-i Milliye ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetleri Başkanı.
7. Bozdoğan Müftüsü	Mehmet Emin Erkut	Aydın	Osmanlı Meclis-i Meb'usân IV. Dönem Aydın Mebusu
8. Şavşat Müftüsü	Ahmet Fevzi Erdem	Batum	Şavşat bölgesinde Kuvayı Milliye Teşkilatının kurucusu
9. Devrek Müftüsü	Abdullah Sabri Efendi	Bolu	Yöresindeki halkı milli mücadele lehine direniş teşvik etti.
10. Burdur Müftüsü	Halil Hulusi Efendi	Burdur	Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetinde görev yaptı.

²⁷ 3 Mart 1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk başkanının Millî Mücadele döneminde üstün hizmetler göstermiş olan ve İstanbul hükümetinin Şeyhülislamı Dürrizade'nin fetvasına karşı 153 taşra müftüsüyle birlikte Ankara Fetvasını hazırlayan dönemin Ankara müftüsü Mehmet Rıfat Börekçi olması tesadüf olmasa gerektir. Börekçi 1941 yılında ölene değin bu görevi yürütmüştü.

²⁸ Mebus müftülerin bir kısmı TBMM'ye gelmemiş; daha büyük bir kısmı da mebusken müftülük görevine geri dönmüştür.

11. Karacabey Müftüsü	Mustafa Fehmi Gerçekler	Bursa	Karacabey Müdâfaa-i Hukuk Teşkilatı Başkanı
12. Acıpayam Müftüsü	Hasan Tokcan	Denizli	Millî mücadele için destekledi.
13. Ergani Müftüsü	Salih Bey	Ergani	Bilgi yok.
14. Erzincan Müftüsü	Osman Fevzi Topçu	Erzincan	Meclis-i Meb'usân'da I. Dönem mebusu- (İTC üyesi) Doğu İlleri Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı
15. Erzurum Müftüsü	Mehmet Nusret Sun	Erzurum	Alay ve Tabur İmamı
16. Müftü Vekili	Ziya Bey	Erzurum	Erzurum Belediye Meclisi azası
17. Isparta Müftüsü	Hüseyin Hüsnü Özdamar	Isparta	İl Genel Meclisi Üyesi Nazilli Cephesinde savaşa katıldı.
18. Gebze Müftüsü	Hüseyin Hüsnü Işık	İstanbul	İTF'ye yakın olduğu için 1912'de müftülükten azıl, 1913'te tekrar müftü, 1919'da tekrar azıl. Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Gebze Şubesi Kurucusu ve Başkanı
19. Sinop ve Çankırı Müftüsü	Mehmet Tevfik Durlanık	Çankırı / Sinop	İl genel meclisi azası Meclis-i Meb'usân'da I.Dönem mebusu (bağımsız)
20. Çal Müftüsü	Mustafa Hulusi Efendi	Karahisar-ı Sahip	Meclis-i Meb'usân'da IV.Dönem mebusu
21. Kayseri Müftüsü	Remzi Akgöztürk	Kayseri	1919'da müftülükten azledildi. Kayseri Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Kurucusu ve Başkanı
22. Kırşehir Müftüsü	Ahmet Müfit Kurutluoğlu	Kırşehir	Ankara il genel meclisi azası Tutuklandı ve Divan-ı Harb'de yargılandı. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Üyesi -
23. Konya Müftüsü (1922)	Ömer Büyükyalvaç	Konya	İl genel meclisi üyesi Mebusan Meclisinin II. (İTF) ve IV. Döneminde mebus. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti
24. Maraş Müftüsü	Hasan Refet Seçgin	Maraş	İl genel meclisi üyesi
25. Ankara Müftüsü	Rıfat Börekçi	Menteşe	İstanbul hükümeti tarafından idama mahkûm edildi. Ankara Fetvasını hazırladı.
26. Siirt Müftüsü	Halil Hulki Aydın	Siirt	İttihat ve Terakki Fırkası üyesi Siirt Müdâfaa-i Hukuk Teşkilatı Kurucusu ve Başkanı VI. Dönem Meclis-i Meb'usân'da mebus.
27. Yozgat Müftüsü	Mehmet Akyol	Yozgat	Yozgat Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Kurucusu

Tablo, yazar tarafından şu kaynaklardaki bilgilerden türetilmiştir: TBMM Albümü (1920-1950), 2010; Çoker, 1995; Kansu, 2002.

Bu nedenle Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte müftülük kurumu tamamen tasfiye edilmedi; aksine, yeni dönemde kurulacak modern bürokratik yapının içinde yeniden tanımlanarak varlığını sürdürdü. Ancak Cumhuriyet'le birlikte bu güç, bürokratikleştirilerek Diyanet çatısı altında merkezî otoriteye bağlandı (Yakar, 2019).

Taşra müftülüklerinin modern bürokrasi içerisinde yeniden konumlandırılması daha kapsamlı, kurumsal ve uzun erimli düzenlemelerle mümkün oldu. Cumhuriyet döneminde müftülük kurumunun kaldırılmamasında Millî Mücadele'de kazanılan bu meşruiyet kadar, II. Meşrutiyet yıllarında başlayan ve kadılık ile müftülük kurumlarının birbirinden tamamen ayrılmasını öngören tartışmalar da etkiliydi.²⁹ Dünyevî ve dinî işlerin ayrıştırılmasına yönelik bu yaklaşım, Cumhuriyet döneminde yasal ve kurumsal düzeyde hayata geçirilerek adalet işlerinin laik mahkemelere devredilmesi, fetva işlevlerinin ise Diyanet İşleri Reisliği çatısı altında örgütlenen müftülüklere bırakılmasıyla somutlaştı (Gözyayın, 2020). Bir yandan uzmanlaşmanın önü açılırken diğer yandan görevsel ayrımın yasal sınırları, kalın çizgilerle işaretlenmişti.

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen adli reformlar ile eğitim kurumlarına yönelik yeni düzenlemeler, Osmanlı'nın klasik dönemlerinden beridir devam eden ifta, tedris ve kaza faaliyetlerinin iç içe geçmişliğini birbirinden ayırdı. Bu ayrımın temeli II. Meşrutiyet döneminde atılmıştı. Taşra

²⁹ Tartışmalar ve gerçekleştirilen düzenlemeler için bkz: (Yakut, 2003).

müftülerinin de yetiştirildiği medreselerin Darülfünun müfredatına benzer biçimde ders vermeye uygun hale getirilerek eğitimin içeriğinin dönüştürülmesi önerilmişti (Sarıkaya, 2008). Kurumsal düzeyde taşra müftülüğünün II. Meşrutiyet döneminden itibaren adli yetkileri de budanmaya başlamıştı. Kadı ve müftülerin görev tanımları ve görevlerinin doğaları tartışmaya açılmış; bu dönemin taşra müftülüğüne ilişkin en önemli tartışma konularından birini bu ayırım oluşturmuştu. Kaza ve fetva faaliyetlerinin birbirinden ayrılması gerektiğine ilişkin Meclis tartışmalarına ilaveten dönem aydınları arasında da yargılama ve fetva görevlerinin ayrılması konusu sıkça işlenmişti (Yakut, 2003). Yakut'un (2003) aktardığına göre, bu dönemde şer'î mahkemelerin Şeyhülislamıktan ayrılarak Adliye Nezareti'ne bağlanması gündeme gelmiş ve kadı ile müftülerin görevleri birbirinden ayrıştırılmıştır. Kadıların dünyevî işlere dair yargılama yapabildiği, müftülerin ise yalnızca uhrevî konularda fetva verebildiği anlayışı yaygınlaşmıştır. Böylece yargılama ile fetva işlerinin aynı kişide toplanamayacağı kabul edilmiş; ancak şer'î mahkemelerin ve kadılık kurumunun tamamen kaldırılması Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Bu ayırımın Cumhuriyet Dönemi'nde hukuksal ve kurumsal hale gelişi ile Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerinden itibaren birlikte yürütülen yargılama ve fetva işleri birbirinden tamamen ayrılmıştır. Cumhuriyet döneminde şer'î mahkemelerinin kaldırılması ve tek hukuk düzenine dayalı yargılama anlayışının kabul edilmesi, liberal hukuk düzeninin yerleştirilmesinde önemli olmuştur. 1924 yılında Şer'iye mahkemelerinin kaldırılmasının görüşüldüğü Meclis oturumunda, Adliye Vekili Necati Bey şu ifadeleri kullanmıştı:

“Bir mahkeme vardır ve vahdeti kaza vardır. Böyle muhtelif mahakim yoktur; Türkiye Cumhuriyeti'nde mahkeme birdir. Bunu kabul etmek de elzem ve zaruridir. Dünyanın hiçbir yerinde böyle muhtelif şekillerde, muhtelif usullere tabi mahakim görülmemiştir. Onun için vahdeti kazayı kabul ettik. Ve bir mahkeme esasını kabul ettik. Buna giderken orta yerde halli lâzım gelen bir mahkeme vardı, şer'iye mahakimi ne olacaktı? Mahakimi asliye ile birleştirilmiştir. Nasıl diğer mahkemeler birleştirilmiş bir mahkeme yapılmış ise bunlar da tevhit edilmiş ve bir mahkeme haline konulmuş ve mahkeme-i asliye olmuştur” (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 08.04.1340).

469 sayılı Mahakimi Şer'iyenin İlgasına ve Mahakim Teşkilâtına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun'un çıkarılması vahdet-i kaza amacının bir sonucu oldu. Böylece dini hukuk kurallarının ve yargılama esaslarının göz önüne alındığı yargılama sistemi ile modern hukuk kuralları ve yargılama esaslarının geçerli olduğu mahkemeler birleştirilerek liberal hukuk düzeninin kabulü esasına gidilmiş; Osmanlı'nın ilk dönemlerinden beri uygulamada olan şeri hukuk düzeni böylelikle kaldırılarak laik ve tek hukuk düzeni esasına geçilmişti. Normatif, tekli ve pozitif hukuk düzeninin kurulması kapitalist üretim biçimi ve onunla uyumlu bir özel hukuk düzeninin zorunluluğu temelinde ortaya çıkmış; mülkiyet hukuku, iş-sözleşme hukuku ve şirket hukuku gibi bütünlük bir ulusal piyasa içerisinde üretim ve dolaşım faaliyetlerinin önceden belirlenmiş kurallara göre yürütülmesini gerektirmişti. Kadılık kurumu da 469 sayılı Kanun'un çıkarılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ile kadı yetiştiren medreselerin kapatılması sonucunda ortadan kalkmış ve yerine kurulan Ankara Hukuk Mektebi ile bu yapı ile uyumlu karar veren hakimlerin yetiştirilmesi amaçlanmıştı. Böylece hukuk, din adamlarının geleneksel yetki ve nüfuz alanından çıkarılarak bütünüyle bürokrasi ve yasamanın denetimi altında işlev gören modern, yasal-ussal bir bürokratik kurum haline getirilmişti ve “Din ve yargı bürokrasileri birbirinden tamamen koparılmıştı” (Şakar, 2021).

Kadı, müderris ve müftülerin yetiştirildiği eğitim kurumları olan medreselerin kaldırılması tedris faaliyetinin de ayrılmasına yol açmıştı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün medreselerin Maarif Nezareti'ne bağlanmasının ardından medrese-mektep ikilemine son verilerek tıpkı vahdet-i kaza anlayışında olduğu gibi, eğitimde de tekli eğitim benimsendi. Adli alanda yegâne yetkili merkezin Adliye Vekaleti olması gibi, Maarif Vekaleti de tekli eğitimin en üst mercii olmuştur. Ulus inşası sürecinin en önemli ayaklarından biri olan ulusal eğitim böylece dini içerikten sıyrılarak laik bir nitelik kazandı.³⁰ Batı tipi eğitim veren üniversitelerin açılmaya başlamasıyla birlikte 1933 yılında gerçekleştirilen Üniversite Reformu kapsamında yükseköğretimde de müderrislik unvanı kaldırılıp din,

³⁰ Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun gerekçesinde yer alan şu ifadeler, eğitimin tekleştirilmesindeki gayenin ulus inşası olduğunu göstermektedir: “Bir devletin ırfan ve maarifi umumiye siyasetinde milletin fikir ve hissî itibarıyla vahdetini temin etmek için tevhidi tedrisat en doğru, en ilmi ve asrı ve her yerde fevayit ve muhasenatı görülmüş bir umdedir” (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 03.03.1340).

eğitim alanının dışında bırakıldı (Kara, 2000; İpşirli, 2020). Dini eğitimin yerine dünyevi eğitim anlayışına geçilmesiyle birlikte yargı, fetva ve eğitim kurumlarının eğitsel temeli de birbirinden ayrıştırılarak dini olan eğitim, yalnız ifta kısmına bırakıldı. Dolayısıyla hem kadılık hem de müderrislik kurumları kaldırılarak yerlerine ihdas edilen kurumlar bütünüyle dinî alandan soyutlanmış ve laik hukuk düzeni ile modern bürokrasiye uygun biçimde yeniden yapılandırılmıştı. Yargı ve eğitim kurumlarının bu doğrultuda dönüştürülmesiyle, yeni hukuk düzeninin yerleşmesi ve yaygınlaştırılması amaçlanmış; ifta makamı olarak Müftülük kurumu ise bu dönemde, merkezi düzeyde alınan kararların halka aktarılmasında ve Cumhuriyet rejiminin meşruiyetinin güçlendirilmesinde işlevsel bir rol üstlenmişti.³¹

Taşra müftülükleri ise hem unvan hem de yerine getirdikleri ifta işlevi bakımından kadılık ve müderrislik gibi kaldırılmamış; ancak onların görev alanları daraltılarak hiyerarşik konumları kesin sınırlarla belirlenmişti. Unvan ve işlev bakımından herhangi bir değişiklik olmaması kurumun hiçbir niteliksel değişime uğramadığı anlamına gelmiyordu. Üstelik bunların değiştirilmesi de dönem dönem gündeme gelmişti.³² Bu değişimlerden en önemlisi, hiyerarşik olarak bağlı bulundukları Şeyhülislamlık kurumunun kaldırılmasıydı. Önce 1920 yılında Şer'îyye ve Evkaf Vekâletine dönüştürülen yapı, 1924 yılında hilafetin ilgasıyla birlikte bakanlık düzeyinde bir kurum olmaktan çıkarılıp Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Reisliği adını alarak vilayet ve kaza müftülüklerinin taşra teşkilatının merkezini oluşturduğu bir örgütlenme haline geldi. Başvekâlete bağlı olarak kurulan bu kurum, Osmanlı dönemindeki Şeyhülislamlıktan farklı olarak ilmiyenin kati biçimde birbirinden ayrılmasını ve ifta ile vakıflar dışındaki diğer iki dini işlevin lağvını temsil etmişti.

Yargı ve eğitim örgütlenmeleri ayrı ve laik birer hiyerarşik yapılanmaya dahil edilirken Başvekalet hiyerarşisi içerisindeki Diyanet İşleri Reisliği de ayrı bir bürokratik yapılanma ve hiyerarşi temelinde dizayn edildi. Diyanet İşleri Reisliği, Şeyhülislamlık makamının yürüttüğü görevlerden farklı olarak, dinin ulus inşası sürecinde etkin bir araç hâline getirilmesi işlevini üstlenmiştir. Bunu, Kur'an'ın camilerde Türkçe okunması ile ezan ve kametin Türkçeleştirilmesi gibi uygulamalardan çıkarsamak mümkündür (Gözyayın, 2020; Parlak, 2020; Akın, 2020). Taşra müftüleri de bu uluslaşma süreci içerisinde merkezî örgütün denetimi altında belirlenen fetvaları vermişler; vermeyenler de tamimlerle uyarılmışlardı (Kara, 2000). Bu bakımdan özellikle 1965 yılında çıkarılan 633 sayılı kanunla, merkezin denetimi altındaki görev sınırları belirlenmiş ve dinin bir kamu hizmeti olarak verilmesini sağlayan memurlar haline gelmişlerdir. Kaza ve tedrisle ilgili kurumların kapatılmasının ardından taşra müftülerinin bu alanlardaki tüm yetki ve görevleri de ortadan kaldırılmıştır. Yargılama alanında kadıların danışma mercileri olarak verdikleri hizmet ile medrese müderrisliklerine geçerek eğitim verebilme ayrıcalıklarının kaldırılması, taşra müftülerini Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimi ve hiyerarşisi altında örgütlenmiş bürokratlara evrilmiştir.

Gelgelelim, 1965 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nı düzenleyen yeni bir kanunun çıkarılmasına değin, müftülerin kendi yerellerinden seçilmeleri uygulaması ise devam etmiş; bu yıla değin Osmanlı döneminde olduğu gibi müftüler kendi memleketlerinden atanmışlardır. Buna ilişkin itiraz henüz 11 Kasım 1920 tarihindeki Meclis görüşmelerinde Hamdi Namık Bey tarafından “yağma yok!” sözleriyle dile getirilmiş olsa da³³ bu durum uzun süre değişmemiştir.³⁴ Buna rağmen müftülerin kazaî ve diğer yetkilerinin budanması ya da Tanzimat döneminde yerel meclisler aracılığı ile verilen

³¹ Kara (2000), cumhuriyet döneminde dinin, bütünüyle bu amaca yönelik olarak ele alındığını belirtir.

³² Müftülerin unvanının “umur-ı diniyye müdiriyyeti” olması hakkındaki teklif için bkz: (BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 26/150/3, 14.03.1926). Unvanlarının “başımamlık”a çevrilmesi hakkında Muş vekili Hakkı Kılıçoğlu'nun kanun teklifi ve Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin bu teklife ret gerekçesi için bkz: (BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 21/121/6, 24/11/1937).

³³ “Bir kaymakam bir yerde iki sene oturmakla ahvali mahalliyeye vâkıf olamazlar. Fakat müftüler, on sene, yirmi sene ilâh, otururlar, yerlidirler... Yağma yok. Bundan sonra müftülerin mutlaka yerli olması meşrû değildir. Nüfuzu nazar sahibi bir memur iki sene değil, iki ayda bile ahvali mahalli ye ye vâkıf olabilir” (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 11.11.1336).

³⁴ Gözyayın (2020) bu uygulamanın 1950 yılında çıkarılan 2800 sayılı kanunla gerçekleştiğini ifade ederken Bulut (2012) yerelden seçilme işine ancak 1965 kanunla bitirildiğini belirtir. 2800 sayılı kanun metninde müftülerin yerelden atanmaması ile ilgili bir hükme rastlamadım, fakat 1965 yılındaki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat yapısını düzenleyen 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkında Kanun'un 21. maddesi müftülerin atanma usullerini düzenlemiş, il müftülerinin “Diyanet işleri Başkanının inhası üzerine ortak kararname ile” (21/d), ilçe müftülerinin “Personel Dairesi Başkanının inhası üzerine Diyanet İşleri Başkanınca” (21/e) atanacağını hükme bağlamıştı (Resmi Gazete, 02.07.1965 - Sayı: 12038).

bazı yetkilerinin kaldırılması, “vesait-i icraiye”den³⁵, yani kararları uygulatacak imkân ve araçlardan yoksun olmalarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı’nın hiyerarşisi ve denetimi altına alınmaları, onların yereldeki nüfuz ve güçlerini daraltacaktı. Nitekim 1926 yılında çıkarılan 714 sayılı İdarei Umumiye Vilâyat Kanunu Muvakkatinin 62 ve 64. Maddelerinin Tadiline ve Meclîsi İdarelerin İlga Edilen Muntehap Azalıklarına Ait Vezaifin Sureti İcrasına Dair Kanun ile müftülerin idare meclislerinde yer almalarına son verildi (Resmî Ceride, 14.01.1926). Bu kanunla, umum ve idari meclisleri ayrılarak taşrada iki meclisli yapıyı kuran 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesinden beri idare meclislerinde seçilmiş üye olarak bulunan mülk sahibi eşraf da müftülerle birlikte idare meclislerinden harice çıkarıldı. Devletin genel işlerinin görüşüldüğü idare meclisleri, bu düzenlemeyle birlikte meclis olmaktan çıkıp merkezce atanmışlardan oluşan bir kurul haline geldi (Güler, 2021). Yine aynı yılın Mart ayında Dahiliye Vekaletinden Başbakanlık’a yazılan bir teklifte, “müftülerin halk üzerindeki nüfuzlarının devamına mahal kalmaması üzere fetvahane ittihaz olunan mahallerden kaldırılıp hükümet dairelerinde gösterilecek odalarda ifayı vazifeye itimat suretiyle unvanlarının ‘umur-ı diniyye müdiriyyeti’ veya memuriyetlerine tahvil-i tensip buyrulduğu takdirde” Diyanet İşleri Reisince tebligat yapılmasına müsaade edilmesi isteniyordu (BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 26/150/3, 14.03.1926). Bu daraltmayla birlikte yerel nüfuz ve iş birliği olanaklarını ve siyaset sahnesindeki özerk yerlerini önemli ölçüde kaybedip bürokratikleştirme sürecinin bir parçası ve resmî bürokratik bir örgütlenme olarak yollarına devam ettiler.

Taşra müftülüklerinin modern bürokratik yapıya kavuşturulması sürecinde atılan bir diğer adım, şeyhülislamlıktan farklı olarak Diyanet İşleri Başkanlığının temsil ettiği dinin orduyla birlikte siyaset alanının dışına atılmasıydı (Gözaydın, 2020). Bu amaca yönelik tüm hamleler yine kaynağını, II. Meşrutiyet dönemindeki gelişmelerden almışa benziyor. Müftülerin taşradaki siyasal çekişme arenasında ön plana çıkması, II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele dönemindeki etkin siyasi faaliyetleri, onların hem örgütlenme hem de örgütlenme gücünün açık bir göstergesiydi. Siyasetin dışına atılmışlar ama yürütmenin içerisinde tutulmuşlardı. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Başbakanlığın altında örgütlenmesi ve idare teşkilatının içerisine çekilmesi taşra müftülüğünün tüm unsurlarıyla bürokrasinin içerisine alınmasını beraberinde getirmişti. Siyaset dışına çıkmak istemeyenler için tamimler gönderilerek müftülük mesleğinin gereklerini yerine getirmeyip görev hududunu aşanların, “siyasetle iştigal edenlerin” azledileceği belirtilmişti (BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 2/1/14, 02.01.1923; 4/36/4, 14.01.1923). İlk Meclis’te mebus olanlardan birkaçı hariç, diğerlerinin henüz ikinci dönemi görmeden müftülük vazifelerine geri dönmeleri, siyasetten dışarı, bürokrasiden içeri politikasının bir sonucu olarak kendini gösterdiğinde, uzun erimli bir dönüştürme süreci başlamış oldu.

1970’lere değin, özellikle de 1965 yılındaki 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunla tedrici olarak müftüler modern bürokratik örgütlenme yapısı içerisine dahil edildiler. 1929 yılındaki 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun ile Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışanların sürekli maaşlı kadroları içerisinde, müftüler de vilayet memurları arasında sayıldı ve maaşları, derecelerine göre sabitlendi (Resmî Ceride, 30.06.1929). Buna göre:

Tablo 3: 1929 Yılında Müftülerin Derecelerine Göre Maaşları

Derece	Görev	Adet	Maaş
7	İstanbul Müftüsü	1	60
8	Ankara Müftüsü	1	50
10	Konya Müftüsü	1	40
12	Müftü	20	30
13	Müftü	20	25
15	Müftü	30	20
18	Müftü	45	14
20	Müftü	283	10

³⁵ Dügünlerde İsrâfatın Men’i Hakkında Kanun görüşmeleri sırasında müftülerin israfı önlemesine dair talimatname hazırlamalarını öngören maddenin tartışmalarında bu durum İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey tarafından dile getirilir: “Müsaade buyurun, kanundan bahsediyorum. Onun için bendeniz dedim ki; müftü efendilerin vesaiti icraiye yoktur. Kendilerine böyle bir salâhiyeti teşriye ve icraiye vermek doğru değildir. Yani talimat tanzim edemezler. Bu kanunun da, bütün kavanini mevzuada olduğu gibi, tatbik ve takip etmek hakkı Hükûmete aittir. Ayrıca böyle gayri mesul eşhastan bir heyete bunu tevdi etmek, hikmeti idareye mugayirdir diyorum” (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 11.11.1336).

Kaynak: Resmî Ceride, 30.06.1929.

Mesleğe girişte eğitim şartları sıkılaştırıldı, tıpkı diğer memurlar gibi fotoğraflı kimlik belgeleri ve sicil belgeleri tutuldu ve diğer memurlara bir maaş oranında verilen elbise ve şapka yardımıyla yararlandılar (BCA, DİB, 3/17/2, 15.01.1928; BCA, DİB, 13/110/28, 17.11.1925). Kararlarının ve fetvalarının kişisel olmaktan sıyrılması -gayrı şahsileştirilmesi-, fetvaların kitaplaştırılarak ortak bir içtihat oluşturulmasına yöneliktir, iş teknikleşmekteydi.³⁶ 1965'te yerelden seçilmelerine son verilip tamamıyla merkezi atamaya göreve gelmeye başladılar. Böylece devlet, taşrada merkezinde müftülerin yer aldığı din bürokrasisini modern bir bürokratik örgütlenmeye dönüştürerek, din hizmetlerinin ülke genelinde yeknesak usullerle yürütülmesini sağlayan hiyerarşik bir kademelenme ve kurumsal bütünlük tesis etti.

5. SONUÇ

Bu çalışma, Osmanlı klasik döneminden Cumhuriyet'e uzanan uzun erimli bir süreçte taşra müftülüğünün dönüşümünü iki eksen üzerinden incelemiş ve bu eksenlerin birbirinden bağımsız değil, iç içe ilerleyen süreçler olduğunu ortaya koymuştur. Eksenlerden ilki, bürokratikleşme sürecinin tarihsel dinamiklerini görünür kılmaktadır. Bu çerçevede, ifta-tedris-kaza işlevlerinin iç içe geçtiği bir dinî örgütlenmeden kademeli ayrışmaya geçiş; kurumsal sınırların yeniden ve giderek kesinleştirip daraltma yönünde çizilmesi; yasal-ussal otorite ve bürokrasi mantığına göre hiyerarşik kademelenmenin oluşturulması; görev ve yetkilerin standartlaştırılması ve çerçevelenmesi, maaş düzeninin yerleştirilmesi, atama koşullarının netleştirilmesi ve nihayetinde taşra müftülüğünün merkezî hiyerarşi içinde tanımlanan bürokratik bir kademeye dönüşmesi, taşrada modern bürokrasinin genel dönüşümünü gösteren bir örnek olarak ele alındı. Böylelikle dikey bir tarihsel karşılaştırma yapmak üzere, bürokratikleşmenin serencamı gösterilmeye çalışıldı. Klasik dönemde merkezin denetiminden görece esnek; tayin, azil ve gelir düzeneklerinin yerele ve hediye/mübadele ekonomisinin biçimine, kişiye ve kişinin girişimlerine göre çeşitlendiği yapıya karşın, özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra memur yolsuzluğu ve rüşvetin Ceza Kanunu kapsamında yeniden tanımlanması gibi önemli bürokratik reformların; II. Meşrutiyet'te ifta-kaza-tedrisin kurumsal ve görevsel ayrımını yasal ve kurumsal kalıplara dökmeye yönelik tartışmaların ve düzenlemelerin; nihayetinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasıyla müftülüğün onun taşra örgütlenmesi olarak hiyerarşik düzen içine tüm hatlarıyla yerleştirilmesinin birbirini izlediği gösterildi; böylece bu dönüşüm hattı kurumsal olarak tamamlandı. Son kertede ortaya çıkan tablo, taşra müftülüğünün merkezî bürokrasiye eklemlenerek kurumsal sınırları belirginleşmiş, kademeleri netleşmiş ve standart/denetim rejimiyle işleyen bir yapıya evrildiğini göstermektedir.

İkinci eksen, bu bürokratikleşmenin tek yönlü bir “merkez tasarımı”na indirgenemeyeceğini; bilakis müftülerin taşradaki sosyoekonomik dokunun kurucu unsurları olarak merkezde yapılan düzenlemeleri etkilediğini ve taşradaki ilişki örüntüsünün merkeze yön verdiğini ortaya koymaktadır. Klasik dönemde “hediye/mübadele ekonomisi” içinde ceza olarak tanımlanmayan pek çok pratik mevcutken, merkezî hazinenin tahkimi ve memurların maaşa bağlanması yönündeki girişimler, esnekliği daraltmış; kurulan yerel meclislere müftülerin dâhil edilmesi ise çift taraflı bir sonuç üretmiştir: Bir yandan müftülerin idarî denetim altına alınması ve mesleğin hukukî çerçeveye sokulması sağlanmış, öte yandan meclisler vasıtasıyla eski teamüllerin sürdürülmesi, eşrafla ittifakların derinleşmesi ve meslekî çıkar bilincinin keskinleşmesi mümkün olmuştur. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren memur yolsuzluğu ve rüşvetin Ceza Kanunu kapsamında yeniden tarif edilmesi gibi düzenlemeler, II. Abdülhamid'e yönelen siyasal hoşnutsuzluk ile birleştiğinde, müftülerin bir bölümünü Meşrutiyet taraftarlığına sevk etmiş; bu kesimler propaganda faaliyetlerine katılmış, İTC/İTF içinde faal olmuş ve süreç içinde siyasileşmiştir. II. Meşrutiyet'te yürütülen tensikat hareketleri, söz konusu siyasileşmeyi daha da keskinleştirmiştir. Millî Mücadele döneminde ise müftüler, işgallere karşı yerel kongrelerin örgütlenmesinde, Ankara fetvası etrafında İstanbul hükümetine karşı konumlanışta ve ahaliyi örgütleyerek seferber etme işlevinde belirgin aktörlere dönüşmüş; işgal bölgelerinde eşraf ve müftülere yönelen zorbalık, mal ve can kaybı korkuları ile yerel önderlik pozisyonları bu hizalanmayı pekiştirmiştir. I. Meclis'te müftü kökenli mebusların görece yüksek temsili, sahadaki bu meşrutiyet ve

³⁶ Diyanet İşleri Başkanı'nın müftü, dersiam, müsevvit ve diğer memurlarca yazılacak eserlerin Başkanlıkça görülmeden bastırılmaması hakkındaki yazısı için bkz: (BCA, DİB, 4/30/16, 15/05/1946).

etkinin siyasal düzleme taşınmasıyla izah edilebilir. Bununla beraber 1920’lerin ortalarından itibaren müftülerin siyaset ve idare meclislerinden tedricen çekilmesine dönük adımlar atılmış; müftülük, Diyanet İşleri Başkanlığı altında dinî kamu hizmetlerinin taşradaki hiyerarşik örgütlenmesinin bir bileşeni olarak yeniden konumlandırılmıştır. Zaman içinde siyasetin dışına itilen müftüler, idarî alan içinde bürokratik ve dünyevî bir statüye yerleştirilmiş; özellikle 1965 tarihli Diyanet’i düzenleyen kanun, müftüyü taşra bürokrasisinin “sıradan” devlet memuruna yakınsayan biçimde standartlaştırmıştır.

Bu çizgiyi birinci eksenindeki bulgularla birlikte okuduğumuzda, karşılıklı beslenen bir kurumsal dönüşüm mantığı belirginleşmektedir. Merkezî hiyerarşi maaş rejimi, atama koşulları, standart ve denetim düzenekleri gibi araçlarla kurumsal-bürokratik sınırları çizirken; taşradaki sosyoekonomik ilişkiler, yerel uygulama bilgisi ve siyasal konjonktür, bu araçların içeriğini, uygulama temposunu ve taşranın uyum biçimlerini tayin etmiştir. Başka bir ifadeyle, modern dinî kamu hizmetlerinin örgütlenmesi, birinci ekseninde teşrih edilen yasal-ussal bürokrasinin kuruluşu ile ikinci ekseninde saptanan taşra kaynaklı geri besleme arasında işleyen iki yönlü, eş-kurucu bir süreç olarak kurumsallaşmıştır. Netice itibarıyla, müftülük klasik dönemin yerel ağlarına dayalı esnek makamından standartları, meslekîliği ve merkezî denetimi önceleyen bir kamu bürokrasisi unsuruna evrilmiş; ancak bu evrimin yönü ve hızı, bizzat taşranın sosyoekonomik morfolojisi ve ilişki ağları tarafından biçimlendirilmiştir. Bu bütünleşik okuma, merkez-taşra ilişkilerini lineer bir “merkezileştirme” anlatısına indirgemeksizin, kurumsal mimari ile yerel toplumsal doku arasındaki sürekli etkileşimin modern bürokrasinin gerçek kurucu zemini olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede, farklı vilayetlerdeki müftülük uygulamalarının karşılaştırmalı olarak dip köşe incelenmesi, taşra bürokrasisinin yerel farklılaşma biçimlerini daha görünür kılabilir. Ayrıca müftülerin diğer bürokratlar ve yerel aktörlerle kurdukları ilişkilerin mikro tarihsel çalışmalar üzerinden ele alınması, taşra-taşra ya da merkez-taşra etkileşiminin gündelik işleyişine dair daha ayrıntılı bir perspektif sunacaktır.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izni alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları ve Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Cerideleri

Basılı Kaynaklar

Abou-El-Haj, R. A. (2000). *Modern devletin doğası* (O. Özel ve C. Şahin, Çev.). İmge Kitabevi Yayıncılık.

Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki (1908–1914)* (N. Yavuz, Çev.). Kaynak Yayınları.

Ahmed Lûtfî Efendi. (1999). *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi II–III* (Y. Demirel ve T. Erdoğan, Çev.). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları; Yapı Kredi Yayınları.

Ahmed Şirani. (1920, Ocak). Müftülerin hal ve mevkileri. *İtisâm Dergisi*, (61), 753–755.

Akal, E. (2002). *Millî mücadelenin başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*. TÜSTAV Yayını.

Akdağ, M. (1955). Osmanlı müesseseleri hakkında notlar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13(1–2), 27–51. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2152591>

- Akdağ, M. (2017). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası*. Yapı Kredi Yayınları.
- Akın, R. (2020). Geçmişten günümüze Diyanet İşleri. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2020(2), 559–589. <https://dosya.gsu.edu.tr/docs/hukukfakultesi/tr/fakultedergisi/GSUHFD-2020-2.pdf>
- Aksan, V. H. (2025). *Osmanlılar: Kuşatılmış bir imparatorluk* (B. Özkul, Çev.). Alfa.
- Albayrak, S. (1980). *Son devir Osmanlı uleması I*. Medrese Yayınevi.
- Aslaner, S. (2006). *İlmiye sınıfının II. Meşrutiyeti algılayışı (Konya örneği)* (Yayın No: 186695) [Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi.
- Aydın, R. (2024). *Bürokrasi kuramları*. Palme Yayıncılık.
- Aydın, S. (2006). Merkez-çevre temellendirmeleri üzerinden düşünceler. *Toplum ve Bilim*, (105), 70–95.
- Bein, A. (2013). *Osmanlı uleması ve Türkiye Cumhuriyeti* (B. Üçpınar, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Bulut, M. (2012). Osmanlı'dan günümüze müftülerin seçimleri, atanmaları ve seçimlerinde esas alınan eğitim kriterleri. *Dini Araştırmalar*, 15(41), 80–98. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52122>
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı maliyesinde bunalım ve değişim dönemi*. Alan Yayıncılık.
- Cin, H., ve Akgündüz, A. (1990). *İslam hukuk tarihi*. Timaş Yayınları.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapıları*. AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çakmak, B. (2023). Modernleşme sürecinde Osmanlı taşrasında iftâ': Uşak müftüleri ve Müftü Hacı Mustafa Asım Efendi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 64(1), 69-97. doi: 10.33227/auifd.1256230.
- Çakmak, B., ve Sarısamam, S. (2024). Modernleşme döneminde Osmanlı taşrasında müftü olmak: Milas kazası müftüleri (1814-1922). *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 11(30), 499-521. Doi: 10.17822/omad.1449102.
- Çakır Kantarcıoğlu, M., ve Dülger, İ. P. (2024). Modern bürokrasinin inşasına Weberyen/Avrupa-merkezci yaklaşım ve yöntemsel sınırlılıklar. *Publicus*, (2), 83–124. <https://publicus-journal.kamuyonetimi.org.tr/journal/article/view/55/37>
- Çelik, F. E. (2022). *Kişisel iktidardan millet meclisine: Saltanattan cumhuriyete*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Çoker, F. (1995). *Türk parlamento tarihi 3*. TBMM Vakfı Yayını.
- Dahiliye Nezareti. (1330). *Dahiliye Nezareti Umur-u Mahalliyye ve Vilayet Mecmua-i Seneviyyesi, İdare-i Vilayet Kanununun tatbikinden üç yüz otuz senesi zarfında Vilayet-ı Osmanıyyede vücuda gelen asar-ı terakki ve umran*. Hilal Matbaası.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform I* (O. Akınhay, Çev.). Papirüs Yayınevi. Diyarbakır Şeriye Sicilleri 7, 3698 Numaralı Sicil (H. 1210–1217 / M. 1795–1802). (2015). A. Z. İzgöer (Ed.). Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını.
- Dinler, D. (2003, Kış–Bahar). Türkiye'de güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisi. *Praksis*, (9), 17–54. <https://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/009-01.pdf>
- Dreyfus, F. (2007). *Bürokrasinin icadı* (İ. Ergüden, Çev.). İletişim Yayınları.
- Ebu-l-ulâ Mardin. (1947, Ağustos). Fetva vermek nedir ve İslâm tarihindeki seyri ne merkezdedir? *Selâmet*, 1(13), 3.
- Ekinci, E. B. (2006). Osmanlı hukukunda kardeş katli meselesi. In M. Ünal, V. Başpınar, M. Kılıç, ve S. Yılmaz (Eds.), *Prof. Dr. Fikret Eren'e armağan* (pp. 1105–1117). Yetkin Yayınları.

- Ercoskun, T. (2023). Osmanlı'nın son döneminde vilayet müftülüğü seçimi (1887): Ankara örneği. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (53), 81–98. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3055803>
- Erkoç, E. (2017). *orumlu şeyhülişlamlar ve âlimler*. orum Belediyesi Kùltür Yayınları.
- Findley, C. V. (2025). *Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuk ve devlet* (T. Demirel, ev.). Türkiye İş Bankası Kùltür Yayınları.
- Fischer, W., ve Lundgreen, P. (1975). The recruitment and training of administrative and technical personnel. In C. Tilly (Ed.), *The formation of national states in Western Europe* (pp. 456–561). Princeton University Press.
- Göle, M. (2013). II. Meşrutiyet, Millî Mücadele ve erken Cumhuriyet'te din ve siyaset: Mustafa Fehmi Gerçeker ve faaliyetleri. *FSM İlmî Araştırmalar – İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (1), 173–197. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/72994>
- Gözaydın, İ. (2020). *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin tanzimi*. İletişim Yayınları.
- Gupta, A. (1995). Blurred boundaries: The discourse of corruption, the culture of politics, and the imagined state. *American Ethnologist*, 22(2), 375–402. <http://www.jstor.org/stable/646708>.
- Güler, B. A. (2021). *Türkiye'nin yönetimi*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Gürer, A. ř. (1996). *Osmanlı ulemasının III. Selim ve II. Mahmud reformları karşısındaki tavrı* (Yayın No: 52918) [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi.
- Heyd, U. (1997). III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı uleması. In A. Hourani, U. Heyd, ve R. H. Davison (Eds.), *İslam dünyası ve Batılılaşma* (pp. 13–56). Yöneliş Yayınları.
- Imber, C. (2004). *Şeriattan kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami hukuk* (M. Bedir, ev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İpşirli, M. (2018). Osmanlı fetvaları üzerine değerlendirmeler ve bazı örnekler. In S. Kaya, Y. Uğur, ve M. Demiray (Eds.), *Osmanlı hukukunda fetva* (pp. 149–166). Klasik Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve köylü*. İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2002). *1908 devrimi* (A. Erbal, ev.). İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2016). *İttihadcılarının rejim ve iktidar mücadelesi, 1908–1913*. İletişim Yayınları.
- Kara, A. S. (2011). *Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında müftülük: Müftülerin eğitim, tayin, azl ve sosyal hayattaki konumları* (Yayın No: 280844) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi.
- Kara, İ. (2000). Din ile devlet arasında sıkışmış bir kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi*, (18), 29–55. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162605>
- Kara, İ. (2020). *İslamcılarının siyasî görüşleri I*. Dergâh Yayınları.
- Karasu, K. (2015). İdarenin mülkle bağının kurulması: Mülkileşme. In E. Tural ve S. apar (Eds.), *1864 Vilayet Nizamnamesi* (pp. 345–368). TODAİE.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı'dan günümüze elitler ve din*. Timaş Yayınları.
- Keçecizade İzzet Molla. (2021). *Lâyiha sûretinde bir müzekkere* (M. Duman, Ed.; A. Cihan ve M. Çiçekler, ev.). Türkiye Bilimler Akademisi Yayını.
- Kılıç, C. (2022). *Osmanlı Devleti'nde müftülük*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kırlı, C. (2015). *Yolsuzluğun icadı*. Verita Yayınları.

- Kırmızı, A. (2021), “Şer’an olmadığı halde kanunen ve nizamen: Osmanlı uleması ve tanzimat”, In A. H. Furat (Ed.), *Sahn-ı Semân’dan Darülfünûn’a XIX. Yüzyıl Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası* (pp. 31-71). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Köse, Ö. F. (2023). *Osmanlı Devleti’nde taşra müftüleri (1550-1700)* (Yayın No: 824206) [Doktora tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi.
- Lipsky, M. (2010). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. Russell Sage Foundation.
- Marx, F. T. (1963). The higher civil service as an action group in Western. In J. LaPalombara (Ed.), *Bureaucracy and political development* (pp. 62–95). Princeton University Press.
- Massicard, E. (2023). *Mahalleyi yönetmek: Muhtarlar üzerinden Türkiye’de devlet-toplum ilişkileri* (O. Kunal, Çev.). İletişim Yayınları.
- Meclis-i Meb’usan 1293 = 1877 Zabıt Ceridesi. (1939). H.T. Us. (Ed.). (1939). Vakıf Gazete–Matbaa–Kütüphane.
- Mumcu, A. (1986). *Divan-ı Hümayun*. Birey ve Toplum Yayınları.
- Özcoşar, İ. (2015). Şehir ve eşraf: Osmanlı Diyarbakir’inde eşraf. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(53), 127–144. <https://doi.org/10.17755/esosder.94459>
- Özdemirci, İ. C. (2022). *Fötr şapkalı şıh*. İletişim Yayınları.
- Özkaya, Y. (2010). *18. yüzyılda Osmanlı toplumu*. Yapı Kredi Yayınları.
- Parlak, D. (2020). *Laikleşme sürecinde camiler*. İletişim Yayınları.
- Reinhart, A. K. (1994). Transcendence and social practice: Muftīs and qādīs as religious interpreters. *Annales Islamologiques*, (27), 5–28. <https://www.ifao.egnet.net/anisl/27/1>
- Resmî Ceride. (1926, 14 Ocak). *Kanunlar Dergisi*, 4(279), 79.
- Resmî Ceride. (1929, 30 Haziran). *Kanunlar Dergisi*, 7(1229), 549–632.
- Sarıkaya, Y. (2008). II. Meşrutiyet ve medreseler: Geleneksel bir kurumun modernleşme sürecinde var olma mücadelesi. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 13(25), 37–73. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254556>
- Sarıkoyuncu, A. (1994). Yunan Megalo İdeası ve Batı Anadolu’nun düşman işgalinden kurtulmasında din adamları. *Diyanet İlmi Dergi*, 30(4), 31–62. https://isamveri.org/pdfdr/D00033/1994_c30/1994_c30_4/1994_c30_4_SARIKOYUNCUA.pdf
- Sarıkoyuncu, A. (2012). *Millî Mücadelede din adamları* (Cilt 1). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sayın, A. V. (1999). *Tekâlif kavâidi*. Maliye Bakanlığı Yayını.
- Selek, S. (1987). *Anadolu ihtilali* (Cilt 1). Kastaş Yayınları.
- Sütcü, M. S. (2013). *Osmanlı Anadolusunda müftülük kurumu* (Yayın No: 328526) [Yüksek lisans tezi, Uşak Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi.
- Şakar, M. (2021). *Kadıdan hakime: Bir mesleğin yolculuğu*. İletişim Yayınları.
- T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1996). *Arşiv belgelerine göre Balkanlarda ve Anadolu’da Yunan mezâlimi* (Yayın No. 30). T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.
- Taşdemir, S. (2019). Millî Mücadele’de kuvvacı bir müftü: Haymana Müftüsü Ahmet Vehbi Efendi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (64), 357–378. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/915808>
- TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü. (2010). *TBMM albümü (1920–1950), Cilt 1* (Yayın No. 1). TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.

- Tekeli, İ., ve İlkin, S. (1989). *Ege'deki sivil direnişten Kurtuluş Savaşı'na geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tural, E. (2016). *Son dönem Osmanlı bürokrasisi*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Turan, . (1999). Milli Mücadele'nin lehine kamuoyu oluşumunda din adamları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15(45), 821–834. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1150439>
- Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu. (1993). *Türk parlamento tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919–1923)* (F. oker, Ed.). Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Varel, A. (2020). Güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisine katkı: Özne-merkezcilik sorunu. *Mülkiye*, 44(4), 609–642. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1551146>
- Vladimirov, K. (2004). *The world of provincial bureaucracy in late 19th and 20th century Russian Poland*. The Edwin Mellen Press.
- Vogler, J. P. (2024). Bureaucracies in historical political economy. In A. Jenkins ve J. Rubin (Eds.), *The Oxford handbook of historical political economy* (pp. 373–399). Oxford University Press.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve otorite* (H. B. Akın, ev.). Adres Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum* (Cilt 1; L. Boyacı, ev.). Yarın Yayınları.
- Yakar, E. E. (2019). A critical comparison between the Presidency of Religious Affairs (Diyanet İşleri Başkanlığı) and the Office of Shaykh al-Islām. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 421–452. <http://dx.doi.org/10.29228/k7auifd.16>
- Yakut, E. (2003). II. Meşrutiyet döneminde müftülerle ilgili gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 33–54. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423869750.pdf>
- Yakut, E. (2005). *şeyhülislamlık: Yenileşme döneminde devlet ve din*. Kitap Yayınevi.
- Yetkin, . (1996). *Türk halk eylemler ve devrimler*. Ümit Yayıncılık.
- Yıldırım, S. (2024). *Modern memurun ilk yüzyılı*. izgi Kitabevi Yayınları.
- Yurdakul, İ. (2024). *Osmanlı ilmiye merkez teşkilatı'nda reform (1826–1876)*. İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (1987). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. Bağlam Yayınları.